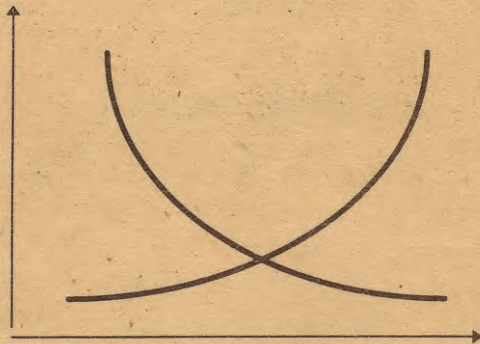
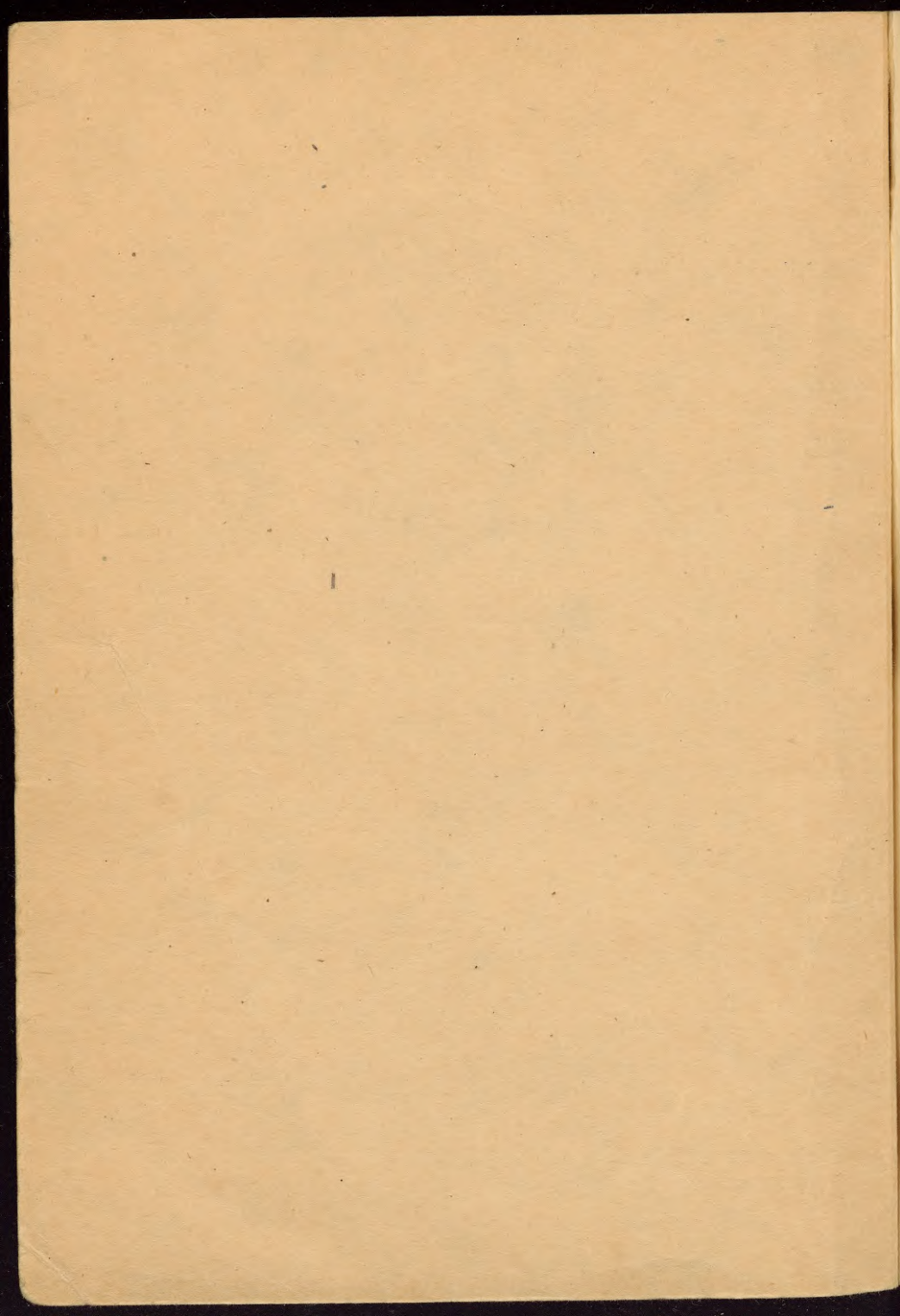

V. BIKSE

TIRGUS
EKONOMIKAS
PAMATI

Rīga 1995

95-3

635

L
33

V. BIKSE

TIRGŪS EKONOMIKAS PAMATI

I daļa

Mācību līdzeklis

Valsts administrācijas skola
Rīga 1995

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTEKA

~~95-14-033~~
030505080

Mācību līdzeklis paredzēts studentiem un
citiem interesentiem, kuri apgūst tirgus
ekonomikas pamatus.

© Valsts administrācijas skola, 1995

SATURS

1. Ievads tirgus ekonomikā.....	5
1.1. Vai ekonomika ir zinātne?	5
1.2. Ko pēta ekonomika?	7
1.3. Ekonomisko procesu izzināšana	8
1.4. Pozitīvā un normatīvā ekonomika	11
1.5. Ekonomiskā politika.....	13
2. Resursu ierobežotība	15
2.1. Vajadzības un to attīstības tendences	15
2.2. Ekonomikas pamatjautājumi	18
2.3. Ekonomiskie resursi	20
2.3.1. Ekonomisko resursu struktūra	20
2.3.2. Dabas resursi. Zeme.....	20
2.3.3. Kapitāls.....	23
2.3.4. Darbs. Uzņēmējspējas	24
2.3.5. Samaksa par resursiem.....	25
2.4. Vajadzību neierobežotība un resursu ierobežotība	25
2.5. Alternatīvu izvēle	26
2.6. Ražošanas iespēju robežas	27
2.7. Alternatīvās izmaksas.....	29
2.8. Efektīvas saimniekošanas virzītājspēki	29
3. Ekonomiskās sistēmas	31
3.1. Ekonomiskā sistēma un to raksturotāji rādītāji.....	31
3.2. Tradicionālā jeb naturālā saimniecība.....	33
3.3. Brīvā tirgus ekonomika	35
3.4. Komandekonomika.....	39
3.5. Jauktā ekonomika	43
4. Tirgus saimniecības funkcionēšanas vispārējie pamati	47
4.1. Īpašuma formu daudzveidība	47
4.1.1. Privātipašuma rašanās.....	47
4.1.2. Valsts īpašums jauktās ekonomikas apstākļos.....	48
4.1.3. Vienas personas un vairāku personu privātipašums	51
4.1.4. Akciju sabiedrības	52
4.1.5. Kooperatīvi un uzņēmējdarbības formas Latvijā	55
4.2. Tirgus	57
4.2.1. Tirgus jēdziens un tirgus dalībnieki.....	57

4.2.2.	Tirgus veidi	59
4.2.3.	Biržas	60
4.3.	Nauda.....	63
4.3.1.	Nauda kā apgrozības līdzeklis	63
4.3.2.	Nauda kā vērtības mērs	65
4.3.3.	Nauda kā uzkrāšanas līdzeklis.....	66
4.3.4.	Naudas īpašības	66
4.3.5.	Pirmatņējā nauda jeb preču nauda.....	67
4.3.6.	Metāla nauda	68
4.3.7.	Monētas	69
4.3.8.	Papirnauda un citas naudas formas mūsdienās.....	71
4.3.9.	Elektroniskā nauda.....	73
4.3.10.	Elektroniskās naudas formas	74
4.3.11.	Starptautiskās norēķinu kartes.....	77
4.3.12.	Vietējās plastikāta norēķinu kartes.....	78
5.	Pieprasījums, piedāvājums un cena	80
5.1.	Cena un tās funkcijas	80
5.2.	Cena un pieprasījums.....	81
5.3.	Pieprasījuma izmaiņas.....	83
5.4.	Cena un piedāvājums.....	85
5.5.	Piedāvājuma izmaiņas.....	87
5.6.	Pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars. Tirgus cena.....	88
5.7.	Fiksētās cenas.....	92
5.8.	Pieprasījuma un piedāvājuma elastīgums	94
5.8.1.	Pieprasījuma elastīgums	94
5.8.2.	Piedāvājuma elastīgums	99
6.	Patērētāju rīcība tirgū un galējais derīgums	102
6.1.	Patērētāju ienākumi un izdevumi	102
6.2.	Galējais derīgums un cenas	104
6.2.1.	Derīguma jēdziena izpratne	104
6.2.2.	Kopējais derīgums un galējais derīgums.....	105
7.	Ražošana, izmaksas un peļņa.....	109
7.1.	Ūzņēmējdarbība	109
7.2.	Ūzņēmuma līdzekļi	111
7.3.	Ražošanas funkcija	113
7.4.	Ražošanas izmaksas.....	117
7.5.	Peļņa un tās maksimizēšana tirgū pilnīgas konkurences apstākļos	122
	Izmantotā literatūra.....	127

1. IEVADS TIRGUS EKONOMIKĀ

Sākot studēt ekonomikas teoriju, ikviens centīsies noskaidrot vismaz divus jautājumus: *pirmkārt*, kāds ir šīs zinātnes priekšmets un, *otrkārt*, kāda jēga ir šī priekšmeta studēšanai, kāds ir šīs zinātnes un studenta specialitātes sakars.

Latvijā vēl arvien pastāv problēma, kā pārvarēt ieilgušo ekonomisko krīzi, kā izveidot normālu civilizētu tirgus saimniecību. Priekšlikumu šīs problēmas risināšanai ir bijis ļoti daudz. Taču, kā rāda reālā dzīve, to lielākais vairums ir bijuši neveiksmīgi. Tas ir ļoti bīstami, jo par pieļautajām kļūdām tagad nāksies dārgi maksāt jaunajai paaudzei. Kur smelties pamatzināšanas, lai izvairītos no kļūdu metodes? Šāds ceļrādis ir ekonomikas teorija, kas atsedz saimniekošanas dziļās saknes, vispārina ekonomikas objektīvās realitātes, un tikai tās programmas, kas ir zinātniski pamatotas, ekonomikā var nodrošināt panākumus.

1.1. Vai ekonomika ir zinātne?

Ekonomikas teorija kā sabiedriska zinātne radās samērā nesen, t.i., tikai 18. gadsimtā. Termins "*ekonomika*" ir aizgūts no grieķu valodas vārda "*oikonomia*", kas savukārt sastāv no diviem vārdiem: *oikos* — māja, mājsaimniecība un *nomos* — likums. To var tulkot kā "māku pārvaldīt mājas saimniecību". Te nav runa par individuālās mājas saimniecības pārvaldišanu, bet gan par mājsaimniecību sabiedrības mērogā. Piemēram, sengrieķu vēsturnieks un rakstnieks *Ksenofons* (aptuveni 430.—355. g. pirms mūsu ēras) savā grāmatā "*Par mājsaimniecību*" apraksta pamācības, kā pārvaldīt bagāta grieķa mājsaimniecību un zemkopību. Toreizējā izpratnē bagāta grieķa māja atspoguļoja pastāvošās verdzības iekārtas attiecības.

Vēlāk *Arstotelis* (384.—322.g. pirms mūsu ēras) — sengrieķu filozofs un zinātnieks, tā laika viens no universālākajiem domātājiem — jau analizēja galvenās ekonomiskās parādības un

likumsakarības toreizējās sabiedrības limenī. Aristotelim ekonomika ir dabiska saimnieciska darbība, kura ir saistīta ar dzīvi nepieciešamo produktu ražošanu un maiņu.

Aristotelis ekonomikas teorijas vēsturē parasti tiek uzskatīts par pirmo ekonomistu. Taču sengrieķiem vēl neizdodas radīt ekonomikas teoriju kā zinātni. Tā laika autoru spalvai pieder dažādi apcerējumi par mājsaimniecību, sevišķi par lauksaimniecību, tāpat par valsti, par valsts uzbūvi, iekārtu un likumiem. Šajos darbos ir sastopamas vērtīgas atziņas, nozīmīgi izejas punkti zinātnes veidošanai. Vismaz 20 gadsimtus pēc Aristoteļa nevar runāt par ekonomikas teoriju kā par izveidojušos zinātni.

Verdzības iekārtas krišanas laiks un feodālisma kundzības periods nesekmēja ekonomikas teorijas kā zinātnes attīstību.

Varenu impulsu ekonomiskās domas attīstībā deva kapitālisma pirmie asni. Tā apstākļos radās vesela ekonomistu paaudze, kā arī merkantilisma un fiziokrātisma zinātniskās skolas. Šajā laikā radās arī termins "*politiskā ekonomija*". Tās autors ir A.Monkretjēns (1575.—1621.). Viņš 1615.gadā publicēja darbu "*Politiskās ekonomijas traktāts*". Šis darbs tapa kā pārdomas un ieteikumi Francijas valdībai par nacionālās saimniecības jautājumiem pēc A.Monkretjēna brauciena uz Angliju. Tur viņš redzēja ekonomiski daudz augstāk attīstītu valsti, nekā bija Francija tobrīd. Viņa interesi saistīja tirdzniecības, amatniecības un ekonomiskā politika. A.Monkretjēns izstudēja sengrieķu filozofu darbus un terminu "*oikonomia*" papildināja ar grieķu vārdu "*politeja*", kas nozīmē *sabiedrisko iekārtu*. Tā radās apzīmējums "*politiskā ekonomija*". Ar šādu nosaukumu arī izveidojās ekonomikas teorijas zinātne, t.i., zinātne par sabiedriskās iekārtas saimnieciskās darbības likumiem.

Politiskās ekonomijas kā zinātnes rašanās tiek datēta ar 1776.gadu, kad izcilais angļu ekonomists Ādams Smits (1723.—1790.) publicēja savu fundamentālo darbu "*Pētījums par tautu bagātības dabu un cēloņiem*".

Taču 19. gadsimta otrajā pusē termins "*politiskā ekonomija*" kā ekonomikas teorijas nosaukums tiek nomainīts ar apzīmējumu

"ekonomikas teorija" (angļu valodā — "economics"). Pirmo reizi šo apzīmējumu lietoja angļu ekonomists *V.S.Dževonss* (1835.—1882.) savā nepabeigtajā darbā "*Ekonomikas principi*". Bet cits ievērojams angļu ekonomists *A.Māršals* (1842.—1924.) pierādīja, ka atšķirībā no politiskās ekonomijas, kura ir šķiriska zinātne, "economics" uzdevums ir pētīt saimnieciskos procesus visās ekonomiskajās sistēmās, atmetot šķirisko pieeju atsevišķu jautājumu skaidrošanā. Ekonomikas teorijas centrā jābūt ekonomiskā līdzsvara likumsakarībām.

1.2. Ko pēta ekonomika?

Rietumu autori savās *Economics* mācību grāmatās nelieto viennozīmīgu ekonomikas teorijas priekšmeta definīciju. Piemēram, ASV zinātnieki, Nobela prēmijas laureāts *P.Semjuelsons* un *V.Nordhauss* savā klasiskajā mācību grāmatā "*Economics*" raksta: "Ekonomika pēta, kā sabiedrība izlieto ierobežotus resursus, lai ražotu vērtīgas preces un sadalītu tās starp dažām grupām".

Citi amerikāņu autori *M.Konnels* un *S.Brue* savas mācību grāmatas "*Economics*" 11. izdevumā uzskata, ka ekonomikas teorija aptver cilvēka rīcību materiālo labumu ražošanā, sadalē, patēriņā, ierobežoto resursu ietvaros.

Angļu ekonomists *L.Robbins* (1898.—1983.) savukārt uzskata, ka ekonomika ir zinātne, kas pēta cilvēka ekonomisko rīcību, ievērojot savstarpējās attiecības starp galējiem un ierobežotiem resursiem, kas ir alternatīvs izlietojums.

Tamlīdzīgu uzskaitījumu varētu turpināt. Katrs autors ir tiesīgs izmantot tādu formulējumu, kāds atbilst viņa grāmatas izklāstam.

Atkarībā no tā, kā tiek definēts ekonomikas teorijas priekšmets, tiek noteikti zinātnes teorētiskie izejas punkti, lai varētu tālāk veikt visu ekonomisko parādību zinātnisku sistematizāciju, noteikt priekšmeta izklāsta loģiku un struktūru.

Šīs grāmatas izklāsta loģikai un struktūrai atbilst šāda ekonomikas teorijas definīcija.

Ekonomikas teorija kā zinātne pēta to, kādā veidā sabiedrība nodrošina efektīvu ierobežoto resursu izmantošanu, lai maksimāli apmierinātu iedzīvotāju vajadzības.

Ja uzmanīgi ielūkojamies augstākminētajos ekonomikas teorijas formulējumos, tad redzam, ka ekonomikas teorijas centrā ir cilvēks, viņa rīcība, centieni arvien labāk apmierināt savas vajadzības ierobežoto resursu ietvaros. Savukārt tas liek viņam ekonomiskajā dzīvē rīkoties saimnieciski. Kādā veidā sabiedrība to nodrošina, tas lielā mērā ir atkarīgs no cilvēku ekonomiskās rīcības ievirzes motīviem: no īpašuma formas, darba algas lieluma u.tml.

Tādējādi no teiktā varam secināt, ka ekonomikas teorija ir mācība par ekonomikas subjektu rīcību, cēloņsakarībām viņu saimnieciskajā darbībā. Tā izzina ekonomikas subjektu rīcības likumus un to izmantošanas nosacījumus divos saimniekošanas līmeņos: *mikroekonomikas* un *makroekonomikas* līmenī.

Mikroekonomika pēta individuālas saimnieciskas vienības rīcību: tā ir atsevišķa nozare, firma, mājsaimniecība, lokāls tirgus, konkrētas preces un pakalpojuma cena, ieņēmumi un izdevumi, nodarbināto skaits uzņēmumā vai nozarē u.tml.

Makroekonomika pēta cēloņsakarības tautsaimniecības līmenī. Piemēram, tās ir tādas parādības kā kopprodukts, nacionālais ienākums, nodarbinātība tautsaimniecībā, kopējais cenu līmenis, inflācija, bezdarbs u.c.

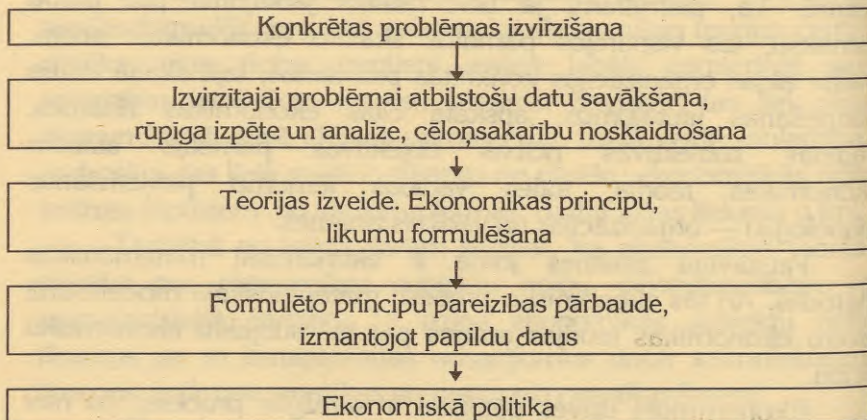
Abus saimniekošanas līmeņus ekonomisti salīdzina šādi: mikroekonomika pēta koku, bet makroekonomika — mežu.

Mikroekonomikas un makroekonomikas jēdzienu lietošana ekonomikā nebūt nenozīmē, ka ekonomikas teorijas priekšmets arī būtu strikti jāsadala divās daļās. To iespējams izdarīt tikai nosacīti, jo tādi jautājumi kā bezdarbs, nauda, vērtspapīri, ārējā tirdzniecība u.c. attiecas gan uz vienu, gan uz otru ekonomikas līmeni.

1.3. Ekonomikas procesu izzināšana

Ekonomikas teorija ir fundamentāla jeb akadēmiska, bet nevis šauri profesionāla zinātnes nozare. Tās atziņas kalpo par

Ekonomikas teorijas izstrādāšana un pilnveidošana

Piemēram, ja kāds vēlas izpētīt jautājumu, vai ir lietderīgi ieguldīt naudas līdzekļus noteiktā uzņēmējdarbības sfērā, tad šī persona sāks vākt datus par šo uzņēmumu. Sākotnēji tā var būt oficiālā informācija, kuru sniedz statistika vai citi avoti. Tālāk jau notiek šo datu analīze un darbs tiek nobeigts ar slēdzienu un nākotnes prognožu izstrādi. Taču, lai pārliecinātos par prognožu pareizību, ekonomisti savus pētījumu rezultātus pārbauda, izmantojot papildu informāciju: tā var būt mēneša un gada atskaites, atbildīgo darbinieku intervijas, aptaujas, eksperimenti u.tml. Tikai pēc atkārtotas sākotnēji izvirzīto prognožu pārbaudes ekonomisti izdara zinātniskus vispārinājumus jēdzienu, likumu, principu veidā. Ekonomikas teorija nedod atbildi uz jautājumu, kā konkrētam indivīdam noteiktā brīdī rīkoties, piemēram, kā taisīt naudu? Ar to nodarbojas citas zinātnes.

Šajā sakarā *Džons M.Keinss* savā laikā rakstīja, ka ekonomikas teorija nedod gatavas rekomendācijas, kuras tūlīt varētu izmantot saimnieciskajā politikā. Tā drīzāk ir metode,

intelektuālais instruments, domāšanas tehnika, kas palīdz izdarīt pareizus slēdzienus. Protams, ja šī metode, instrumenti ir apgūti.

Ekonomikas teorijas zinātnes abstraktais raksturs, akadēmiskums ļoti bieži daudzus cilvēkus atbaida un viņiem liekas, ka tai nav praktiskas nozīmes. Taču tā tas nav. Ekonomikas teorijas pamatzināšanas ir nepieciešamas ikvienam indivīdam kā patērētājam, strādātājam, lai izdarītu pareizu izvēli preču un darba tirgū. Biznesa cilvēkiem, valdības ekonomiskās politikas īstenotājiem, zināšanas tirgus ekonomikā palīdz izprast ekonomiskās sistēmas funkcionēšanas vispārējo raksturu, pareizāk noteikt saimniekošanas politiku, izvēlēties efektīvākus ierobežoto resursu izmantošanas ceļus, droši stāties preti pretrunīgām praktiskām rekomendācijām un konfliktējošiem uzskatiem.

Lai labāk izprastu ekonomikas teorētisko pusi un tās praktisko pielietojumu, pastāv divējāda pieeja ekonomikas zinātnei: pozitīvā un normatīvā.

1.4. Pozitīvā un normatīvā ekonomika

Pozitīvā jeb aprakstošā ekonomika ir ekonomikas teorijas principi, kas izstrādāti pamatojoties uz konkrētiem faktiem, to analīzes un apraksta rezultātā. Tā dod objektīvu jeb zinātnisku skaidrojumu par reālo stāvokli ekonomikā un atbild uz jautājumiem: "Kas ir?" vai "Kas varētu būt?"

Pozitīvās ekonomikas mērķis ir noskaidrot, kā darbojas ekonomika un prognozēt ekonomikas subjektu uzvedību dažādu motīvu ietekmē.

Lielākais vairākums pozitīvās ekonomikas apgalvojumu nav apstrīdami. Piemēram, pieaugot inflācijai, ceļas preču un pakalpojumu cenas, citiem lielumiem nemainoties, iedzīvotāju dzīves līmenis samazinās. Cits piemērs. Paaugstinot akcīzes nodokli, ar šo nodokli apliekamās preču cenas pieaugs un pieprasījums pēc šīm precēm samazināsies. Abos gadījumos neiet runa par to, vai preču cenu pieaugums ir vēlams vai nav, bet gan šie piemēri ilustrē reālu situāciju ekonomikā.

Lietderīgus padomus par pozitīvo ekonomiku parasti ieteic profesionālie ekonomisti. Apgalvojumi par to ir brīvi no zinātnieka politiskās pārliecības, uzskatiem un subjektīviem spriedumiem un vērtībām. Šajā ziņā pozitīvā ekonomika līdzinās dabas zinātnēm, piemēram, fizikai, ķīmijai u.c.

Atšķirībā no pozitīvās ekonomikas *normatīvā ekonomika* balstās uz subjektīviem vērtējumiem un atbild uz jautājumiem: "Kā jābūt?", "Kas ir labāk?" Ekonomistu uzdevums ir izstrādāt priekšlikumus noteiktas ekonomikas problēmas risināšanai. Piemēram, viņi var noteikt, kāds ir pieļaujama inflācijas līmenis konkrētā laika periodā, kā jānodrošina iedzīvotāju ienākumu pieaugums u.c.

Ieteikumus valdībai par to, kā jārisina viena vai otra problēma, parasti izstrādā noteikta cilvēku grupa. Viņi savā darbībā vadās no personiskām vērtībām, pieredzes un zināšanām. Ļoti bieži viņi cenšas panākt vēlamo stāvokli ekonomikā. Piemēram, saskaņā ar Latvijas valdības plāniem 1995. gadā inflācijas norma bija paredzēta 15%. Taču reālā dzīve parāda, ka plānotais inflācijas līmenis gandrīz tika sasniegts jau pirmajā pusgadā. Tas sastādīja 14,9%¹. Redzam, ka plānotā inflācijas norma 15% gadā patiesībā bija Latvijas valdības vēlamais skaitlis, kas radās, neievērojot reālo ekonomisko situāciju, bet gan ņemot vērā subjektīvos vērtējumus.

Jānorāda, ka ieteikumi valdībai par to, kā vajadzētu rīkoties vienā vai otrā gadījumā, vienmēr ir subjektīvs vērtējums, kas balstās uz to personu jūtām, kas izdara šādus apgalvojumus. Dažādi cilvēki vienmēr dos priekšroku dažādiem subjektīviem problēmu risinājumiem. Spriedumi un ieteikumi ir atkarīgi no indivīda vai sabiedrības, kas arī izdara savu izvēli.

Ļoti bieži normatīvā ekonomikā ekonomisti, izstrādājot priekšlikumus, vadās no morāliem, ideoloģiskiem, politiskiem u.c. kritērijiem.

Piemēram, apgalvojums, ka māteriālās ražošanas attīstību nosaka ieguldījumi "cilvēciskā kapitāla" sfērās — izglītībā, zinātnē,

¹ Dienas Bizness. — 1995. — 12. jūl. — 18. lpp.

kultūrā, mākslā, veselības aprūpē u.c. — ir pozitīvā ekonomikā ekonomistu apgalvojums, un tas nav apstrīdams. Taču šīs problēmas risinājums ir atkarīgs no tā, kādas vērtības un ideoloģija pastāv katrā atsevišķā valstī. Piemēram, bijušajā PSRS 80. gados materiālās ražošanas sfērā bija nodarbinātas divas trešdaļas strādātāju, bet industriāli attīstītajās valstīs — tikai viena trešdaļa. PSRS galvenā uzmanība tika veltīta rūpniecības attīstībai, bet nevis "cilvēciskā kapitāla" sfēru attīstībai. Šādu risinājumu daudzējādā ziņā noteica politiskā izvēle, valsts ideoloģija. Tādējādi redzam, ka, balstoties uz normatīvo ekonomiku, ekonomiskajā dzīvē iespiežas ideoloģija, subjektīvisms, morāle.

Jebkurā gadījumā gan pozitīvā, gan normatīvā ekonomika ir vienlīdz nepieciešamas. Tās ir saistītas un papildina viena otru. Pozitīvā ekonomika nozīmē, ka ekonomisti novērtē ekonomisko realitāti un tā tiek lietota, lai noteiktu sabiedrībai tās darbības iespējamajos normatīvos veidus. Savukārt normatīvā ekonomika nozīmē, ka ekonomisti izstrādā konkrētu praktisko pasākumu kompleksu, ieteikumus valdībai vienas vai otras problēmas risināšanā.

Reālā darbībā pozitīvā ekonomika izpaužas ar normatīvās ekonomikas starpniecību.

Taču pozitīvā ekonomika nav tikai abstrakta teorija, bet ar tās palīdzību ir iespējams atbalstīt vienu vai otru izvēli, noskaņot un virzīt indivīda vai sabiedrības izvēli kādā noteiktā virzienā. Piemēram, vai var vairāk līdzekļu no valsts budžeta atvēlēt iedzīvotāju izglītošanai, veselības aprūpei u.c.

No visa augstākminētā mēs varam secināt, ka pozitīvā ekonomika un normatīvā ekonomika mijiedarbojas. Abas ekonomikas ir vienlīdz nozīmīgas. Valdības ekonomiskās politikas teorētiskā bāze ir pozitīvā ekonomika.

1.5. Ekonomiskā politika

Ekonomikas teorijas atzinumi tiek izmantoti, lai izstrādātu ekonomisko politiku, ar kuru valdība iedarbojas uz sabiedrības

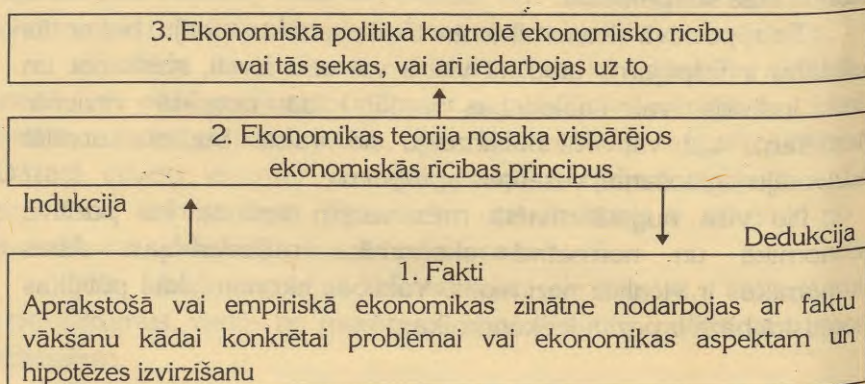
ekonomisko dzīvi. Ekonomikas teorijas un ekonomiskās politikas sakars ir parādīts 2. shēmā.

Kā redzam no 2. shēmas, lai risinātu kādu ekonomiskās politikas jautājumu, darbs jāsāk ar konkrētiem faktiem. Tos nepieciešams savākt, sistematizēt, apstrādāt, izanalizēt un veikt aprakstu, kurā tiek izvirzīta noteikta *hipotēze*; to var veikt gan indukcijas (izdarot apgalvojumu, vadoties no faktiem), gan dedukcijas (izdarot apgalvojumu, vadoties no teorijas) ceļā.

Nākamais solis ir ekonomikas principu vai teorijas izstrādāšana. Profesionālu ekonomistu uzdevums ir formulēt ekonomikas principus, kurus lietderīgi izmantot valdības ekonomiskajā politikā. Ekonomikas teorijas pamatatziņas ir iespējams iegūt no mācību grāmatām, zinātniskiem rakstu krājumiem un žurnāliem. Tās ir nepieciešamas ikvienam, bet it sevišķi tiem, kuriem ir kaut vismazākā saskarsme ar ekonomiku.

2. shēma

Sakarība starp faktiem, teoriju un politiku ekonomikā¹

¹ Кэмпбелл Р. Макконнелл, Стэнли Л. Брю. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: В 2 т.: Пер. с англ. — 11-е изд. — М.: Республика, 1992. — Т.1. — С.20.

2. RESURSU IEROBEŽOTĪBA

2.1. Vajadzības un to attīstības tendences

Ekonomikas funkcionēšanas izejas punkts ir cilvēku vajadzības un nepieciešamība tās apmierināt. Taču pirms noskaidrojam, kas ir vajadzības, svarīgi ir apskatīt terminu *vēlmes*. Tās ir cilvēka izjūtas, ka viņam kaut kas ir nepieciešams. Piemēram, rodas izsalkums pēc maizes. Tas, kuru maizes šķirni — rupjmaizi, saldskābmaizi, baltmaizi — ēdis izsalkušais cilvēks, jau ir atkarīgs no viņa individualitātes, kultūras un no tā, vai valsti, kurā viņš dzīvo, vēlamā maizes šķirne tiek ražota. Šeit vēlmes transformējas vajadzībās.

Konkrētu cilvēku vajadzības ir ļoti atšķirīgas. Tās nosaka cilvēka personība, vecums, dzīves vieta (pilsēta vai lauki), klimatiskie apstākļi, profesija, kultūras līmenis, tradīcijas, sociālais statuss un viņa pirkjspēja.

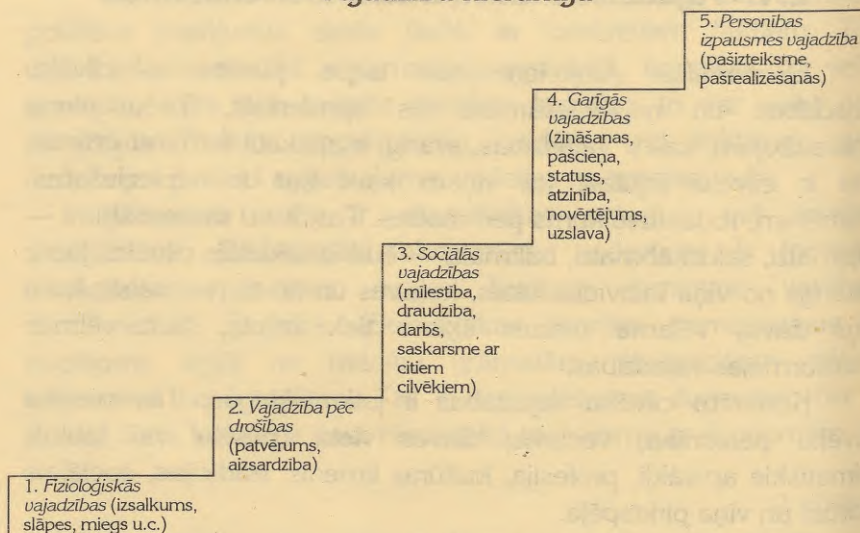
Tādējādi vajadzības ir vēlmju izpausmes forma atbilstoši cilvēka individualitātei, kultūrai un sabiedrības attīstības līmenim.

Cilvēku vajadzības ir ļoti daudzveidīgas. Ekonomikas teorijā tiek apskatītas materiālās vajadzības. Tās ir tādas vajadzības, kas skar patērētāju (individu, uzņēmumus (firmas) un valdību), viņu vēlēšanos iegūt lietošanā tādas preces un pakalpojumus, kas dod vislielāko derīgumu¹.

ASV zinātnieks *A.Maslous* indivīda vajadzības ir klasificējis hierarhiskā kārtībā no viszemākām, instinktīvām un vienkāršām līdz arvien augstākām un sarežģītākām. Uzskatāmības labad vajadzību hierarhiju apskatīsim kāpņu veidā (sk. 3. shēmu).

¹ Kategorija "derīgums" ir apskatīta nākamajās nodaļās.

Vajadzību hierarhija

Lai cilvēks varētu dzīvot un attīstīties, viņam *pirmām kārtām* ir jāapmierina tās vajadzības, kuras nosaka viņa bioloģiskā daba. Tās ir *materiālās jeb fiziskās vajadzības* pēc pārtikas produktiem, apģērba, dzīvokļa, aizsardzības u.tml. Šīs vajadzības ir vissvarīgākās, jo kalpo cilvēka eksistencei, viņa fizisko spēju attīstībai.

Ja šīs vajadzības nav pietiekami apmierinātas, tad ir apdraudēta cilvēka izdzīvošana.

Otrkārt, cilvēks kā bioloģisks veidojums vienlaikus ir sociāla būtne. No dzīvnieka viņš atšķiras ar savu intelektuālo attīstību un kultūras līmeni. Tas nozīmē, ka ir jāapmierina cilvēka *sociālās un garīgās vajadzības* pēc darba, izglītības un audzināšanas. Šo vajadzību apmierināšana ir pamats cilvēka personības attīstībai, viņa spēju radošai izpausmei. Vajadzības pastāvīgi attīstās un mainās. Jo attīstītāka ir cilvēku sabiedrība un augstāks tās kultūras līmenis, jo vajadzības ir daudzveidīgākas un izsmalcinātākas.

Mūsdienās arvien vairāk izpaužas augstākā cilvēka prasība — personības pašrealizācija darbā atbilstoši spējām. Cilvēks sāk uzskatīt darbu ne tikai par iztikas līdzekli, bet arī par savu fizisko un garīgo spēju pilnīgas atklāsmes un to tālākas izaugsmes, savas individualitātes izpausmes arēnu. Turklāt viņu interesē saturīgs, radošs, labi samaksāts darbs, kas dod materiālu un morālu gandarijumu, iespēju profesionāli pilnveidoties.

Šāda vajadzību attīstības tendence ir vērojama arī Latvijā. Šī darba autore sadarbībā ar ASV Boises Valsts Universitāti veic zinātniskos pētījumus, lai noskaidrotu, kādas ir ASV un Latvijas jaunā cilvēka vērtīborientācijas attiecībā uz darbu (skat. 1. tabulu).

1. tabula

ASV un Latvijas jauniešu vērtību orientācija attiecībā uz darbu

Faktori	Vidējā balles	
	ASV	Latvija
Iespēja attīstīt savas spējas un celt kvalifikāciju	5,98	6,04
Lielāka radošā brīvība darbā	5,41	5,75
Paaugstinājums darbā	4,92	5,22
Iespēja nākotnē uzsākt savu biznesu	5,08	5,31
Apziņa, ka darbs dos labumu citiem	5,39	5,35
Labas attiecības ar darbabiedriem	5,91	5,84
Premija vai algas pielikums	4,33	5,65
Slava un izvirzīšana par paraugu citiem	5,59	3,66
Garantija, ka neatlaidīs no darba	4,42	5,25
Stingra administrācijas kontrole pār prasību ievērošanu	3,30	3,07
Attiecīgais darbs ļauj realizēt jūsu spējas	4,56	3,66
Izdodas paveikt visu, ko no jums prasa	6,12	5,18

Kā rāda aptaujas dati, Latvijas jauniešiem attiecībā uz augstākā līmeņa vajadzībām (1., 2. un 3. faktors tabulā) ir lielākas prasības nekā viņu vienaudžiem ASV.¹ Vienīgi ekonomiskie apstākļi to realizācijai Latvijā ievērojami atpaliek no vēlamā, kas

¹ Bikse V. Kompetentais cilvēks mūsu administratīvo cilvēku pasaulē//Labrit. — 1994. — 5.aug.

Latvijas Nacionālā
BIBLIOTEKA
95-14033

var radīt nopietnas pretrūnas nākotnē starp jaunā cilvēka prasībām un iespējām tās apmierināt.

Ekonomikas teorijā tiek apskatītas ne tikai indivīda personiskās vajadzības, bet arī privāto uzņēmumu un valsts sektora ražošanas vajadzības. Kā vieniem, tā arī otriem ir nepieciešami *ražošanas līdzekļi* (ēkas, iekārtas, mašīnas, pārvadu ierīces, autostrādes u.tml.), lai varētu ražot patēriņa priekšmetus un sniegt pakalpojumus iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai, kā arī attīstīt militāro rūpniecību, kas kalpo valsts aizsardzībai.

Vajadzības tiek dalītas arī *absolūtās un reālās vajadzībās*. Absolūtās vajadzības ir saistītas ar cilvēka vēlmēm un centieniem. Bet tās vēl nav reālās vajadzības. Absolūtās vajadzības transformējas reālajās vajadzībās vēlamās mantas iegādes brīdī. Piemēram, uz jautājumu, vai studentiem ir vajadzība pēc datora, apstiprinoša atbilde liecina tikai par vēlmēm. Taču, noskaidrojot naudas līdzekļu pietiekamību datora iegādei, redzam, ka to nav nevienam. Studentu vajadzības pēc datora ir absolūtā potenciālā vajadzība, kas vēl nav transformējusies reālā vajadzībā. Pēdējās radišana ir atkarīga no ekonomiskiem apstākļiem, iedzīvotāju maksātspējīgā pieprasījuma, kas regulē ražošanas attīstību.

Mūsdienās vajadzību apmierināšana ir iespējama tikai tad, ja notiek preču un pakalpojumu ražošana. Taču svarīgs ražošanas attīstības priekšnosacījums ir visu vajadzību precīza uztvere, rūpīga un vispusīga tirgus izpēte. Atbilstoši šai informācijai ir jānosaka ekonomikas pamatjautājumi.

2.2. Ekonomikas pamatjautājumi

Lai uzsāktu ražošanu, jebkurā sabiedrībā ir jārisina šādi jautājumi: *pirmkārt, ko ražot?* Lai risinātu šo jautājumu, ir svarīgi noskaidrot, kādas preces un pakalpojumi ir nepieciešami, lai arvien labāk apmierinātu iedzīvotāju vajadzības. *No vienas puses*, tie ir patēriņa priekšmeti: pārtika, apģērbs, dzīvoklis u.c., *no otras —* pakalpojumi, kas sekmē cilvēka attīstību. Tie ir ieguldījumi izglītības, veselības aprūpes, kultūras u.c. vajadzībām. Jo vairāk

lidzekļu tiek ieguldīts "cilvēciskā kapitāla" sfērās, jo augstāka ir darbaspēka kvalitāte. Tas nodrošina nacionālās ekonomikas augšanu un konkurētspēju palielināšanos pasaules tirgū.

Otrkārt, ir jārisina jautājums, cik daudz preču jāražo, kādā sortimentā, lai nebūtu vienu preču pārprodukcija, citu trūkums. Ir nepieciešams, lai būtu pietiekams skaits skolu, slimnicu u.c. pakalpojumu veidu, kas nodrošina iedzīvotāju kvalitatīvu attīstību un dod viņiem iespēju palielināt brīvo laiku. Tas savukārt kalpo viņu personības izpaušmei ne tikai darbā, bet arī dažādās sabiedriskās dzīves sfērās.

Treškārt, ir svarīgi noskaidrot jautājumu, kā ražot? Kas ražos preces — lielražošana vai sīkražošana, privātpašuma vai valsts īpašuma uzņēmumi, kādas ir tehnoloģiskās un resursu iespējas?

Lai apmierinātu iedzīvotāju augstāko vajadzību pēc sevis izpaušmes un tālākās attīstības darbā, ļoti svarīga ir jaunākās tehnikas un tehnoloģijas izmantošana ražošanā, radoša un labi atalgota darba nodrošināšana ikvienam.

Ceturtkārt, ir jādod atbilde — kam ražot, kas saražoto produkciju pirs, vai būs iespēja to pārdot? Te ir runa par iedzīvotāju ienākumiem un viņu maksātspēju.

Kā redzam, ražošana un vajadzības ir savstarpēji saistītas. Ražošanas cēlonis, virzošais spēks ir vajadzības, to apmierināšanas nepieciešamība. Zinātne, kas nodarbojas ar patērētāju vajadzību noteikšanu tirgū un sabiedriskās ražošanas orientēšanu šo vajadzību apmierināšanas virzienā, ir tirgzinība jeb mārketingš. Tirgzinība pārzina preču kustību no ražotāja līdz patērētājam.¹

Cilvēku sabiedrības progresu nodrošina vajadzību un ražošanas nemītīga attīstība. Jau apmierinātās vajadzības rosina vajadzību rašanos. Tas dod impulsu aktīviem meklējumiem ražošanas jomā. Sasniegumi zinātnē, tehnikā, tehnoloģijā, ražošanas organizācijā rada jaunas vajadzības un potenciālās

¹ Sk. konkrētāk: Beļčikovs J., Praude V. Mārketingš. — R.: Zvaigzne ABC, 1994.— 392 lpp.; Kotler P., Armstrong G. Principles of Marketing: 5th Edition. — Prentice-Hall International, Inc, 1991. — P.711.

vajadzības pārvērsē reālās vajadzībās. Īstenībā vajadzības ir ražošanas progresa dzinējspēks.

Lai attīstītu ražošanu, kas ir vērsta iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai ir nepieciešami resursi.

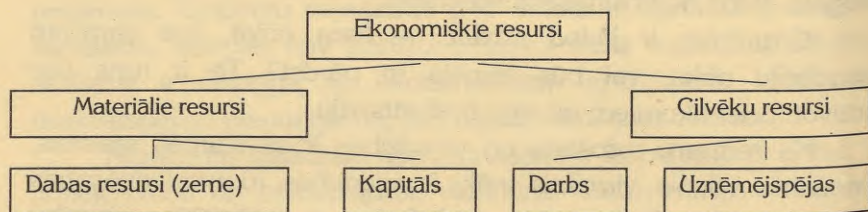
2.3. Ekonomiskie resursi

2.3.1. Ekonomisko resursu struktūra

Ekonomiskie resursi jeb ražošanas faktori ir viss, kas tiek izmantots, lai ražotu preces un pakalpojumus. Tie ir: dabas resursi, kapitāls, cilvēka darbs un uzņēmējspējas. Ekonomisko resursu struktūru parāda 4. shēma.

4. shēma

Ekonomisko resursu struktūra

Ekonomiskie resursi tiek iedalīti divās grupās: *materiālos resursos* un *cilvēku resursos*.

Materiālie resursi savukārt tiek iedalīti dabas resursos un kapitālā, bet cilvēku resursi — darbā un uzņēmējspējās.

2.3.2. Dabas resursi. Zeme

Ražošanas attīstības dabiskā bāze ir dabas resursi: zeme un tās auglīgā augsne, flora un fauna, zemes dziļu bagātības. Ar dabas resursiem jāsaprot viss konkrētās teritorijas dabas apstākļu komplekss, ko cilvēks var izmantot savu vajadzību apmierināšanai.

Visas dabas bagātības pēc to izmantošanas rakstura var iedalīt divās daļās: *pirmkārt*, ir tādi dabas komponenti, kas nav cilvēka darba produkti, piemēram, reljefs, klimats, ģeogrāfiskais stāvoklis, zemes fonds, augu un dzīvnieku valsts. Tie jālieto tādi, kādi pastāv dabā. Tos cilvēks nav spējīgs ietekmēt, izņemot tos gadījumus, kad nepareizi tiek izmantoti zinātnes un tehnikas sasniegumi un tiek veicināta dabas piesārņošana. Tādējādi tas var kļūt par cēloni dabas dinamiskā līdzsvara izjaukšanai. Minētie dabas komponenti tiešā vai netiešā veidā ietekmē ražošanas procesu.

No dabas faktoriem vissvarīgākais ir klimats. Ziemeļu aukstums, tāpat kā tropu karstums, cilvēkam un ražošanai nav labvēlīgs. Tropu karstums ir ražīgs, ja tas ir savienots ar pietiekamu lietus daudzumu. Ziemeļu aukstums padara zemi neražīgu, neauglīgu. Jau sākot ar 59.—60. Ziemeļu platuma grādu, Eiropā labības audzēšana un līdz ar to kārtīga zemkopība ir nedroša, pat neiespējama. Tur, kur vasara ir īsa un ziema gara, pastāv problēmas zemkopības attīstībai. Lauksaimnieciskie darbi ir jāpārtrauc uz vairākiem mēnešiem.

Zemkopībā svarīgs ir arī zemes reljefs, t.i., vai zeme ir līdzena vai kalnaina.

Otrkārt, dabas bagātību otra daļa ir tāda, kuru cilvēku darbs var būtiski ietekmēt. Piemēram, zemes auglību var uzlabot, mitrās zemes var nosusināt, notekūdeņus attīrīt utt. Mežu stādījumu ataudzēšana prasa ievērojamu darba izlietojumu. Mūsdienās zinātniski tehniskā progresa apstākļos dabas resursu atražošana prasa arvien lielāku darba patēriņu. Tādējādi dabas resursi kļūst arī par darba produktiem.

Latvijas Republikā nozīmīgākie dabas resursi ir *meži, kūdra* un *ūdens krājumi*. Meži aizņem 40% no republikas teritorijas. Uz kātru republikas iedzīvotāju ir 1,1 ha meža. Tas dod iespēju attīstīt kokapstrādes rūpniecību. Mežus var izmantot sēņu, ogu, ārstniecības augu un citas produkcijas iegūšanai, kā arī tūrisma un atpūtas nolūkam.

Otra nozīmīgākā Latvijas dabas bagātība ir kūdra. Gandrīz vienu desmitdaļu republikas teritorijas klāj purvi. Kūdru izmanto kā kurināmo un lauksaimniecībā kā komposta sastāvdaļu, kā arī pakaišiem. Taču tiek uzskatīts, ka turpmāk nav lietderīgi kūdru izmantot kā kurināmo, jo tai ir samērā zema koloritāte.

Pateicoties derīgajam ķīmiskajam sastāvam, kūdru aizvien plašāk sāk lietot kā izejvielu ķīmiskajā un farmaceitiskajā rūpniecībā, iegūst parafinu, kūdras darvu un citus vērtīgus produktus. Sevišķi lietderīga ir lopbarības rauga ražošana. Kūdru izmanto arī mežsaimniecībā kā mēslošanas līdzekli, kad tiek apmežoti kāpu smiltāji.

Ūdens resursu bagātības izmanto rūpniecībā, komunālajā saimniecībā, lauksaimniecībā un zivsaimniecībā, tūrisma attīstībā un tranzītam ar kaimiņrepublikām.

Latvijas lielākā dabas bagātība ir *lauksaimniecībā izmantojamās zemes platības*. Jāievēro, ka tās ir ierobežotas. Latvijā pēdējos gados, sakarā ar pilsētu izaugsmi, ceļu būvniecību un citu saimniecisko darbību, ir notikusi strauja lauksaimniecībā izmantojamo zemju platību samazināšanās.

Zemes kvalitāti raksturo tās *auglība*. Auglība ir zemes virskārtas spēja būt par augsni cilvēkam nepieciešamo augu kultivēšanai. Izšķir dabisko un mākslīgo auglību. *Dabiskā auglība* ir dabā izveidojies mehāniskais un agroķīmiskais zemes sastāvs. Dabiskā auglība ir iegūta augsnes dabiskās veidošanās ceļā bez cilvēka līdzdalības. Augsnes dabisko auglību var palielināt, mākslīgi lietojot mehāniskos ražošanas līdzekļus un ieviešot pareizu augu seku. *Mākslīgā auglība* ir atkarīga no cilvēka, kas kopj un apsaimnieko zemi.

Augsnes auglība tiek vērtēta ballēs. Augstākā auglība tiek apzīmēta ar 100 ballēm. Latvijā pēc zemes kadastrālā vērtējuma visas lauksaimniecībā izmantojamās zemes tiek iedalītas 4 auglības zonās. Latvijas Republikas lauksaimniecībā vidējā augsnes auglības balle ir 41. Visaugstākā augsnes auglība ir Jelgavas rajonā — 59,4 balles, zemākā — Ludzas rajonā — 32,8 balles.

Auglīgākās zemju platības, ja pārējie nosacījumi ir vienādi (darba organizācija u.c.), dod vairāk produkcijas no katra sējuma hektāra, nekā iegūst no tām zemes platībām, kuras auglības ziņā ir sliktākas. Tādējādi no auglīgajām zemes platībām ir iespējams gūt papildu ienākumu.

Papildu ienākumu dod arī zemes platības, kas izvietojuma ziņā atrodas tuvāk produkcijas realizācijas vietām, kā arī lietojot pilnīgāku tehniku un tehnoloģiju. Visi šie apstākļi ņemami vērā, veidojot rentes attiecības, nosakot zemes cenu.

2.3.3. Kapitāls

Kapitāls atšķirībā no dabas faktora, kas nav cilvēku darba produkts, ir radies cilvēku darba rezultātā. Tas ir uzkrāts darbs. Angļu ekonomists A.Māršals norāda, ka kapitāls ir visas uzkrātās līdzekļu rezerves, lai ražotu materiālos labumus un lai iegūtu to izdevīgumu, kuru parasti uzskata par ienākuma daļu.

Kapitāla rašanās sākums meklējams līdz ar cilvēciskā darba sākumu — akmens darba rīku izgatavošanu, kurus izmantoja cīņai vai medijuma iegūšanai. Akmens darba rīki pakāpeniski, kaut arī gausi, tika pilnveidoti. Attīstītāka cilvēka kapitāls jau bija loks un bulta, kas paplašināja medību iespējas, kā arī pirmatnējie kapļi zemes uzirdināšanai. Vēlāk sāka parādīties jauni, arvien pilnīgāki darba rīki. To attīstība un lietošana saimnieciskajā darbībā deva iespēju ražot dažādus eksistences līdzekļus tādā apjomā, kas pārsniedza tiešās ikdienas vajadzības pēc tiem. Tā rezultātā pēc ražotāja tiešo vajadzību apmierināšanas pāri palika vēl produkti, ko varēja uzkrāt vai pārdot. Tādējādi cilvēku darbs rada iespējas ietaupīt daļu sava ražotā produkta, kas ir svarīgākais kapitāla rašanās veids. Kapitāls rodas sakarā ar kādas ražojumu daļas nepatērēšanu, uzkrāšanu, taupīšanu. Kā liecina vēsture, kapitāla uzkrāšanu sekmē arī laupīšana karos, spekulēšana un augļošana.

Uzkrātie vai laupīšanas ceļā iegūtie līdzekļi kļūst par kapitālu tikai tad, ja tos izmanto ražīgai darbībai. Tāpēc arī to sauc par ražīgo kapitālu. Ražīgais kapitāls saimnieciskajā dzīvē parādās

naturāli lietiskā formā kā ēkas, būves, iekārtas, pārvadu ierīces, transporta līdzekļi, tilti, autostrādes u.c. Tādējādi kapitāls ir visi cilvēku darba radītie un paaudžu gaitā uzkrātie ražošanas līdzekļi, kuri kalpo preču un pakalpojumu ražošanai un nogādāšanai līdz patērētājiem.

Jānorāda, ka kapitāls nav patēriņa priekšmeti un nauda, jo tie ražošanas procesā nepiedalās un neko nerada. Patēriņa priekšmetus izmanto patēriņam, bet nauda kalpo kā reālā kapitāla vērtības izteiksme. Naudas kustība atspoguļo reālo materiālo vērtību kustību. Nauda ir finansu kapitāls.

2.3.4. Darbs. Uzņēmējspējas

Ekonomisko resursu svarīgākā sastāvdaļa ir cilvēku resursi. Lai iedarbinātu ražošanas līdzekļus, lietotu dabas balvas, ir vajadzīgs cilvēka darbs.

Piemēram, augļu koki bez cilvēka darba nav lietojami. Cilvēkam augļi ir jānorauj, jāsavāc, jānogādā līdz patērētājam. Koki malkai ir jānocērt, rūda, akmeņogles pirms lietošanas jāizrok un jānogādā patēriņa vietā. To var izdarīt tikai cilvēki. Ražīgi patērējot savas darbaspējas, cilvēks rada noteiktas lietošanas vērtības, kas kalpo iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai.

Taču, lai sāktu veikt vienu vai otru darbu, ir nepieciešamas konkrētas zināšanas, pieredze un prasme, t.i., jābūt attīstītām darbaspējām atbilstoši ražošanas prasībām. Attīstītās darbaspējas ekonomiskajā literatūrā tiek dēvētas par "cilvēcisko kapitālu". Tas nozīmē, ka cilvēka attīstību pielīdzina ražošanas faktoram — kapitālam. Augstākas kvalitātes tehnika, tehnoloģija nodrošina ražīgāku darbu. Arī attīstītas cilvēka darbaspējas tiek uzskatītas par sevišķu kapitāla formu, jo to attīstība prasa no paša cilvēka un sabiedrības ievērojamu naudas līdzekļu ieguldīšanu ar mērķi, lai nākotnē būtu lielāka darba atdeve un atalgojums.

Tādējādi cilvēku resursi — darbs — ir cilvēku fizisko un garīgo spēju izmantošana, lai ražotu noteiktas preces un pakalpojumus un gūtu ienākumu. Ražošanas faktors darbs ietver

visus tautsaimniecībā nodarbinātos iedzīvotājus: rūpniecību strādniekus, zemniekus, ārstus, skolotājus, apkopējas, sargus utt., izņemot tos cilvēkus, kuri ir nodarbināti vadošajos amatos.

Tirgus ekonomikas apstākļos svarīga nozīme tiek ierādīta cilvēka īpašam talantam jeb uzņēmējspējām ražošanas organizēšanā un vadīšanā.

Uzņēmējspējas ir noteicošais ražošanas faktors, kas mērķtiecīgi savieno pārējos resursus, lai organizētu preču un pakalpojumu ražošanu. Uzņēmuma vadītājs tiek uzskatīts par galveno figūru, kas pieņem svarīgākos lēmumus, ievieš jauninājumus ražošanā, riskē ar savu autoritāti un kapitālu, jo tirgus tāpat vien viņam peļņu negarantē. Tā ir jānopelna ar savu uzņēmību.

No vadītāja talanta, viņa uzņēmējspējām lielā mērā ir atkarīga pārējo ražošanas faktoru izmantošanas pakāpe, ražošanas attīstība un sabiedrības progress.

2.3.5. Samaksa par resursiem

Visiem ekonomiskiem resursiem ir noteikts ienākuma veids: *zemes un dabas resursu īpašniekam* par to izmantošanu pienākas ienākums *rentes veidā*.

Darbaspēka īpašnieks, izmantojot darba procesā savas fiziskās un garīgās spējas, rada ienākumu *darba algas vai atalgojuma veidā*.

Kapitāls tā īpašniekam dod ienākumu *procentu veidā*. Bet *uzņēmējspēju īpašnieks* gūst ienākumu *peļņas veidā*.

2.4. Vajadzību neierobežotība un resursu ierobežotība

Jebkura sabiedrība, risinot ekonomikas pamatjautājumus, saskaras ar šādu pretrunu. *No vienas puses*, cilvēku vajadzības pastāvīgi pieaug un ir neierobežotas, bet, *no otras puses*,

ekonomiskie resursi to apmierināšanai ir ierobežoti. Ja vajadzību apmierināšanai visi resursi būtu brīvi pieejami kā, piemēram, gaiss vai saules gaisma, tad tās tiktu apmierinātas bez sevišķas piepūles. Tādējādi ekonomikā problēmas vispār nepastāvētu. Taču brīvo resursu ir samērā maz, un tāpēc visur sastopamies ar ierobežotu resursu daudzumu. Neviena valsts pasaulē, pat visbagātākās valstis — ASV, Šveice, Zviedrija, Holande u.c. — nevar visas vajadzības apmierināt pilnībā, jo it visur pastāv resursu ierobežotība. Tā ir ļoti svarīga ekonomiska problēma, kas praktiskā dzīvē prasa ik uz soļa, *pirmkārt*, veikt ekonomisko izvēli, *otrkārt*, nodrošināt efektīvu ierobežoto resursu izmantošanu un, *treškārt*, īstenot efektīvas saimniekošanas ievirzi.

2.5. Alternatīvu izvēle

Izvēle ir atteikšanās no vienas lietas, lai iegūtu citu lietu. Tā kā visas vajadzības nav iespējams apmierināt uzreiz, ekonomikā ir jāizvēlas alternatīvas. Piemēram, jebkurā brīdī jāizvēlas, kā labāk sadalīt ierobežoto laiku starp mācībām, darbu un atpūtu. Ja esam nolēmuši veikt kādu pirkumu, ir jāizdara izvēle starp ierobežotajiem naudas līdzekļiem un pārkamās lietas vislielāko derīgumu. Valdībai katru gadu ir jāizdara izvēle starp ierobežotajiem budžeta līdzekļiem un to nepieciešamību valsts aizsardzībai, veselības aprūpei, tautas izglītošanai, zinātnes un kultūras attīstībai, lauksaimniecības finansēšanai, pensijām, pabalstiem u.c. nolūkiem. Jāsaprot, ka sabiedrība ir spējīga ražot preces un pakalpojumus tikai to resursu ietvaros, kuri tai ir pieejami. Tāpēc ir jāizvēlas alternatīvas, samazinot kādas preces ražošanas apjomu, lai palielinātu citas preces ražošanu.

2.6. Ražošanas iespēju robežas

Lai labāk saprastu šo problēmu, izmantosim šādu piemēru. Pieņemsim, ka sabiedrība ar esošajiem resursiem var saražot tikai divus preču veidus: 80 datorus vai 100 vienības pārtikas.

Izveidosim dažādas ražošanas iespēju alternatīvas un ievietosim tās 2. tabulā.

2. tabula

Ražošanas iespēju alternatīvas

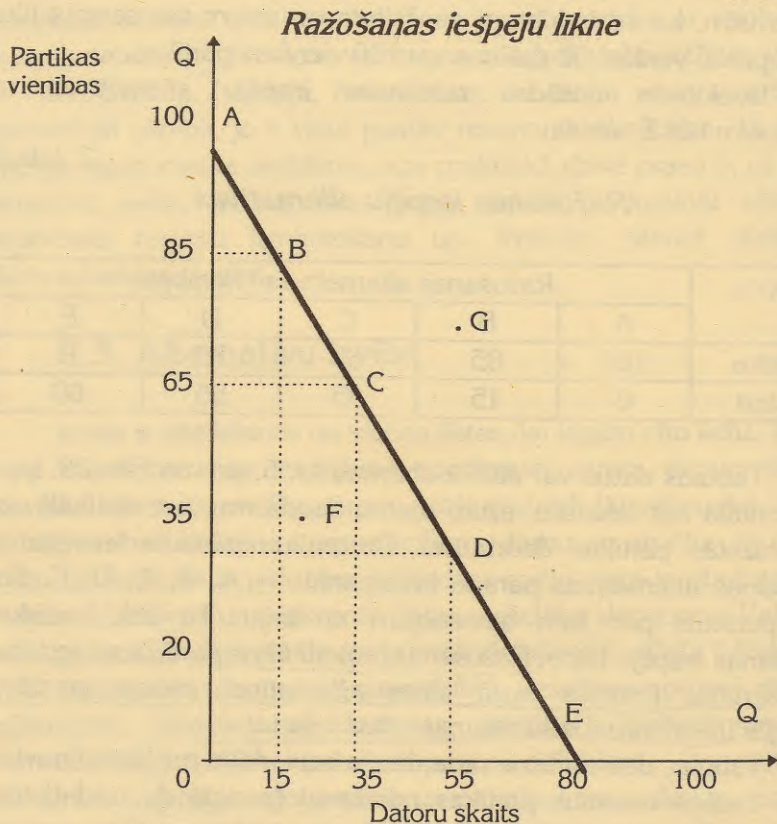
Preces	Ražošanas alternatīvas (vienībās)				
	A	B	C	D	E
Pārtika	100	85	65	35	0
Datori	0	15	35	55	80

Tabulas datus var attēlot shematiski. 5. shēmā (sk. 29. lpp.) horizontālā ass raksturo ražoto datoru daudzumu, bet vertikālā ass — ražotās pārtikas daudzumu. Datoru un pārtikas iespējamās ražošanas alternatīvas parāda krustpunkti — A, B, C, D, E. Šos krustpunktus pēc tam savienojam ar līniju. Tā tiek izveidota ražošanas iespēju likne. *Ražošanas iespēju likne parāda sabiedrības maksimālās iespējas iegūt divas alternatīvas preces, pastāvot pilnīgai un efektīvai visu resursu izmantošanai.*

Tabulas dati un likne rāda, ka, ja sabiedrība mēģinātu novirzīt visus esošos resursus pārtikas ražošanai (punkts A), tad datoru ražošana vispār nenotiktu. Un otrādi. Ja visi resursi tiktu novirzīti datoru ražošanai (punkts E), tad sabiedrība nevarētu ražot pārtiku. Taču sabiedrībai ir vajadzīga kā pārtika, tā arī datori. Tāpēc ir jāizvēlas alternatīvas (punkti B, C vai D). Jebkura no šīm ražošanas kombinācijām ir iespējama, jo tiek pilnīgi izmantoti visi esošie resursi. Taču, ja sabiedrība izvēlas ražot 40 vienības pārtikas un 20 vienības datoru (punkts F), tas nozīmē, ka sabiedrībā netiek izmantoti visi iespējamie ražošanas resursi vai arī tā neizmanto tos

pietiekami efektīvi — mašīnas nav noslogotas, daļa strādājošo nav nodarbināti u.tml.

5. shēma

Jebkuras sabiedrības uzdevums ir pilnīgāk apmierināt savu iedzīvotāju pieaugošās vajadzības. Tāpēc tās uzdevums ir palielināt ražošanas apjomu, piemēram, līdz punktam G. Tas nozīmē, ka vajadzētu ražot 75 vienības pārtikas un 50 datorus. Ar esošajiem resursiem, tos izmantojot pilnīgi, nav iespējams palielināt ražošanas apjomus. To var izdarīt tikai tad, ja ražošanā iesaista papildu resursus vai arī samazina citu preču vai pakalpojumu ražošanu.

2.7. Alternatīvās izmaksas

Ekonomikā alternatīvu izvēle vienmēr ir saistīta ar noteiktiem zaudējumiem. Piemēram, lai palielinātu datoru ražošanu no 35 vienībām līdz 55 vienībām (virzībā no punkta C uz punktu D), tad ir jāsamazina vai jāzaudē 30 (65—35) vienības pārtikas. Tās ir alternatīvās izmaksas jeb cena, kas jāsamaksā par papildu sarazotajiem datoriem.

Tādējādi alternatīvās izmaksas jeb maksa par izvēli ir tas preču daudzums, no kura ražošanas jāatsakās, lai varētu papildu ražot kādu citu preci. Ekonomikā darbojas **resursu ražīguma mazināšanās likums**, kas paredz, ka, palielinot kādas preces ražošanu, katrai tās nākamajai vienībai ir nepieciešams izlietot arvien vairāk resursu, t.i., maksa par izvēli arvien pieaug.

Piemēram, lai ik reizes palielinātu datoru ražošanu, pārtikas alternatīvās izmaksas arvien pieaug: 15, 20, 30, 35 ($100-85=15$; $85-65=20$; $65-35=30$; $35-0=35$). Tātad redzam, ka šeit darbojas ražīguma mazināšanās likums.

Lai nodrošinātu vajadzību pilnīgāku apmierināšanu, ir nepieciešama *efektīva saimniekošana*. Tas nozīmē, ka nepieciešamais galarezultāts jāiegūst, pilnīgi izmantojot visus esošos materiālos un dzīvā darba resursus.

Diemžēl praksē šis princips ne vienmēr tiek ievērots. Kāpēc? Lai atbildētu uz šo jautājumu, jānoskaidro tie spēki, kuru ieteikmei pakļaujas cilvēka ekonomiskā rīcība, kas liek vieniem saimniekot efektīvi, bet citiem savā darbībā rīkoties neracionāli.

2.8. Efektīvas saimniekošanas virzītājspēki

Iztirzājot šo jautājumu, jādod atbilde: kādā veidā sabiedrība nodrošina efektīvu ierobežoto resursu izmantošanu, lai maksimāli apmierinātu iedzīvotāju vajadzības. Šeit jārunā par cilvēka ekonomiskās rīcības ievirzes motīviem, jo ikviena cilvēka, t.i., uzņēmēja, pārvaldnieka, strādnieka u.tml. darbības mērķtiecība vienmēr ir motivēta. Jebkurš strādātājs ar noteiktām iemaņām un kvalifikāciju ir personība, kam ir raksturīga noteikta darba motivācija.

Tāpēc ir ļoti svarīgi noskaidrot, uz kādu motīvu pamata cilvēks izvērš savu darbību. No tā lielā mērā ir atkarīgs viņa darba rezultāts.

Ekonomikā cilvēki darbojas, vadoties no sagaidāmā ienākuma jeb tirā labuma. Tiek uzskatīts, ka ekonomikā visstiprākais saimnieciskās darbības motīvs, stimuls ir vēlēšanās iegūt iespējami vairāk **naudas**, jo tā paplašina personisko interešu realizācijas iespējas. Nauda palīdz noteikt, paredzēt cilvēka ekonomisko rīcību. Nauda noder arī gadījumos, kad nepieciešams ietekmēt vai izmainīt viena vai otra ekonomikas subjekta rīcību.

Svarīgs ekonomiskās rīcības ievirzes motīvs ir **īpašuma forma**. Privātīpašums, sevišķi vienas personas īpašums, nodrošina visefektīvāko saimniekošanu savos uzņēmumos. Šādas rīcības cēlonis ir peļņas motīvs. Toties valsts īpašuma uzņēmumos to vadītājiem rīcības brīvība ir ierobežota, peļņas motīva nav. Tāpēc te ir pavisam cita rīcība saimniekošanā.

Ekonomisko subjektu rīcību būtiski ietekmē preču un pakalpojumu *cenās, darba samaksas formas, aizdevu procenta likme, nodokļu likmes, muitas tarifi, valūtas kurss, ekonomiskā likumdošana* utt. Kopumā tie visi ir vai nu tirgus spēki, vai arī valdības regulējošie pasākumi, kas stimulē vai ierobežo cilvēka saimniecisko darbību.

No augstāk teiktā izriet, ka efektīva ierobežoto resursu izmantošana ir tieši atkarīga no cilvēka ekonomiskās rīcības ievirzes. Ja gribam šo ievirzi mainīt, nepietiek tikai ar vispārējiem aicinājumiem, lozungiem, norādījumiem, bet jāmaina noteiktas saimniekošanas formas. Ekonomikas teorijas uzdevums ir prognozēt vienu vai otru stimulu ietekmi uz cilvēka ekonomisko rīcību, kas dažkārt tiek dēvēti par "spēles noteikumiem". Mainot šos noteikumus, var ievirzīt cilvēku ekonomisko rīcību jaunā gultnē.

Ekonomiskās teorijas atzinumi līdz ar to ir nozīmīgs valstu ekonomiskās politikas pamats. Parlamenti un valdības, lai īstenotu nospraustos mērķus ekonomikas jomā, ievieš tādus cilvēku rīcības motīvus, kas stimulē viņu mērķtiecīgu darbību un efektīvu saimniekošanu.

3. EKONOMISKĀS SISTĒMAS

Iepriekšējā nodaļā noskaidrojām, ka, lai apmierinātu patērētāju vajadzības pēc precēm un pakalpojumiem, ir nepieciešams attīstīt ražošanu. Šajā sakarā sabiedrībai vienmēr ir jārisina četri savstarpēji saistīti ekonomikas pamatjautājumi: ko, cik, kā un kam ražot. Tas, kādā veidā šie pamatjautājumi tiek risināti, lielā mērā ir atkarīgs no ekonomiskās sistēmas.

3.1. Ekonomiskā sistēma un to raksturotāji rādītāji

Ekonomikas pamats ir cilvēku saimnieciskā darbība, kuru izsauc vajadzības. Saimnieciskā darbība ir viena no cilvēka dzīves darbības sfērām, kurā pastāv daudzveidīgi sakari, kas veido noteiktu sistēmu.

Ar *ekonomisko sistēmu* saprot *sabiedrības saimnieciskās dzīves noteiktu organizāciju*. Tā aptver visas dzīves puses: dažādu institūciju un organizāciju tīklu, likumus, tradīcijas, tikumus, vērtības u.c. noteiktā ģeogrāfiskā vidē. Tas viss tieši vai netieši ietekmē ekonomikas subjektu rīcību ražošanā, ienākumu gūšanā un patēriņā.¹

Ekonomisko sistēmu raksturo četras pazīmes.

1. Lēmumu pieņemšanas līmeņi un organizēšana, t.i., kādā veidā sabiedrība risina jautājumus: ko ražot, cik ražot, kā ražot, kam ražot un sadala resursus starp nozarēm, apakšnozarēm un atsevišķiem uzņēmumiem atbilstoši viņu vajadzībām. Šos lēmumus var pieņemt centralizēti, izmantojot varu, vai arī decentralizēti, kā to izdara atsevišķas apakšvienības: mājsaimniecības, firmas, saņemot informāciju ar tirgus mehānisma starpniecību.

2. Informācijas iegūšanas un koordinēšanas mehānisms.

¹ Gregory R., Stuart R. Comparative Economic Systems. — Boston, 1989. — P. 5-23.

Piemēram, informāciju par cenu limeni ir iespējams iegūt ar tirgus starpniecību, kas signalizē par preču trūkumu vai pārpalikumu. Tas savukārt ietekmē ražotāja rīcību preču ražošanas paplašināšanas vai sašaurināšanas virzienā. Arī centralizētās plānošanas apstākļos ar dažādām instrukcijām un direktīvām šo informāciju var novadīt līdz preču un pakalpojumu ražotājiem. Šādā veidā iegūtai informācijai sekos citāda ražotāju ekonomiskā rīcība. Tā būs ierobežota, jo liks rīkoties saņemtā plāna ietvaros.

3. Ekonomiskās sistēmas svarīga pazīme ir īpašuma tiesības. Ir svarīgi, kura īpašuma forma sabiedrībā ir valdošā — privātipašums vai sabiedriskais īpašums. Atbilstoši tam notiek ienākuma sadale un ierobežoto resursu izmantošana.

4. Ekonomikas mehānisms galamērķa sasniegšanai un cilvēku iesaistišanai saimnieciskajā darbībā. Tie ir stimuli, kas sekmē mērķtiecīgu darbību labāku galarezultātu sasniegšanai: augsts atalgojums, prēmijas, stingra administrācijas kontrole, ordeņi, godaraksti u.tml.

Ekonomiskās sistēmas mērķis ir augstāka galarezultāta sasniegšana. Tas ietver vairākus rādītājus: ekonomikas izaugsme, efektivitāte, ienākuma sadale, makroekonomiskā stabilitāte, attīstības mērķi, tautas (valsts) eksistence, pastāvēšana.

Jānorāda, ka ekonomikas attīstības galarezultāts ir atkarīgs ne tikai no ekonomiskās sistēmas, bet arī no vides faktoriem (dabas resursiem, ekonomikas attīstības līmeņa, darba un kapitāla izdevumiem u.c.) un valdošās politikas.

Sabiedrības attīstības gaitā ir pastāvējušas šādas ekonomiskās sistēmas: tradicionālā jeb naturālā saimniecība, brīvā tirgus ekonomika, komandekonomika, jauktā ekonomika.

Apskatīsim katru sistēmu atsevišķi.

3.2. Tradicionālā jeb naturālā saimniecība

Vēsturiski pirmais saimnieciskās darbības veids ir *naturālā* jeb *tradicionālā saimniecība*. Tā ir saimniecība, kas balstās uz tradīcijām un paražām, kurā visus saražotos vai arī tieši no dabas iegūtos produktus patērē paši ražotāji, to ģimenes locekļi savu vajadzību apmierināšanai.

Naturālās saimniecības apstākļos katra atsevišķa saimnieciska vienība veic visus darba veidus, sākot ar dažādu izejvielu iegūšanu un beidzot ar to pārstrādāšanu patēriņam. Klasiskā formā naturālā saimniecība pastāvēja pirmatnējās kopienas apstākļos. Maiņai starp kopienām bija tikai gadījuma raksturs.

Ar laiku sāk attīstīties *sabiedriskā darba dalīšana*. Vispirms izdalās lopkopju ciltis; pēc ilgstošas attīstības kā autonomi specializēti darba lauki atdalās amatniecība. Pateicoties darba dalīšanas priekšrocībām, rodas iespēja ražot vairāk produktu, nekā to ir nepieciešams pašu patēriņam. Amatnieki arvien lielāku savu izstrādājumu daļu sāk ražot nevis sev, bet pārdošanai, tirgum. Arī zemnieki ir spiesti savas produkcijas zināmu daļu pārdot tirgū, lai gūtu iespēju pirkt nepieciešamos amatnieku izstrādājumus. Līdz ar to maiņa kļūst regulārāka, tā pārvēršas par ikdienišķu parādību. Produkts, kas tiek ražots maiņai, tirgum, pārdošanai citam īpašniekam, izpaužas preces formā.

Naturālo saimniecību pakāpeniski sāk aizstāt *preču ražošanas attiecības*. Mainās ražotāju rīcības motivācija: tagad jācēnšas apmierināt nevis savas, bet potenciālā pircēja vajadzības. Taču vienas preces maiņa pret otru kļūst arvien sarežģītāka. Tāpēc rodas nepieciešamība pēc dažādu preču vērtību mērauklas, kas varētu pildīt naudas lomu.

Līdz ar naudas ieviešanu, preču pirkšanu un pārdošanu sabiedrībā rodas iedzīvotāju grupa — *tirgotāji*, kas ir starpnieki starp preču ražotājiem un patērētājiem. Blakus tirdzniecībai rodas arī *augļošana*. Šajā laikā veidojas pilsētas, kas pakāpeniski pārvēršas par amatniecības un tirdzniecības centriem. Attīstās tirgus kā īpaša

attiecību sistēma, kā mehānisms, kas savieno pircējus un pārdevējus, pieprasījumu un piedāvājumu.

Preču ražošana, kas radās jau pirmatnējās kopienas iekārtas sairuma periodā (Ēģiptē 3—5 tūkstošus gadu, bet Babilonijā 4—7 tūkstošus gadu pirms mūsu ēras), nekļuva par visaptverošu ekonomisku parādību nedz verdzības, nedz arī feodālās sabiedrības apstākļos.

Preču ražošana iegūst vispārēju raksturu tikai noteiktā vēsturiskās attīstības posmā, t.i., līdz ar sabiedriskās darba dalīšanas attīstību un padziļināšanos.

No vienas puses, darba dalīšana attīsta cilvēka darba iemaņas, racionālas kustības, sekmē specializētu iekārtu un instrumentu radīšanu un pielāgošanu, pārdomātu darba organizāciju. Tā rezultātā palielinās darba atdeve, tiek taupīts darbs un citi resursi. Tomēr nedrīkst neievērot darba dalīšanas negatīvos momentus. Pārāk detalizēta darba dalīšana vienlaikus mazina darba radošās iespējas un pārvērš cilvēku par automātu, darba funkciju trulu izpildītāju. Tāpēc mūsdienās lieto pilnīgi jaunas darba dalīšanas un organizācijas formas, kuru pamatā ir ražošanas procesa automatizācija. Tagad tradicionālās sīki sadalītās darba operācijas ir integrētas vienotā, nepārtrauktā automatiskā sistēmā. Tām ir raksturīga daudz augstāka darba sarežģītības pakāpe. Automatiskās sistēmas apkalpi var uzticēt tikai augstas kvalifikācijas speciālistiem: programmētājiem, operatoriem, iekārtu kontrolieriem, remontdarbiniekiem u.c. Darba dalīšana līdz ar to sekmē it visu resursu efektīvāku izmantošanu.

No otras puses, darba dalīšana veicina darba specializāciju. Savā laikā *Ādams Smits* jau minētajā darbā "*Pētījums par tautu bagātības dabu un cēloņiem*" norādīja, ka, ja cilvēkam savai iztikai vajadzētu visu pašam gādāt, tad pat ar centīgu darbu un labvēlīgos klimatiskos apstākļos nāktos dzīvot visai trūcīgi.

Taču specializētā darba veicējs nespēj ar sava darba produktu tieši apmierināt savas vajadzības. Ir nepieciešama dažādu darba rezultātu apmaiņa, ražošanas, *darba kooperēšana*, kad ražotāji strādā cits citam. Katram darbam jāklūst par kopdarba

daļu. Tas nozīmē, ka daļrezultāts ir koprezultāta nosacījums. Starp atšķirīga darba darītājiem veidojas sarežģīta atkarības saikne, būtībā daudzšķautņainas ražošanas attiecības.

Tādējādi sabiedriskā darba dališanas padziļināšanās rezultātā attīstās preču ražošana, kas veido tirgus ekonomikas pamatu.

3.3. Brīvā tirgus ekonomika

Brīvā tirgus ekonomika ir tāda ekonomika, kurā resursu sadales process notiek tikai ar tirgus starpniecību.

Brīvā tirgus ekonomika ekonomiskajā literatūrā tiek dēvēta arī par liberālo vai neierobežoto tirgu. Tās veidošanas teorētiskās atziņas izstrādāja klasiskās liberālās saimniekošanas mācības dibinātāji *Ā.Smīts*, *D.Rīkardo* un *Dž.Mīlls*, bet vēlāk — neoklasiskās skolas pārstāvji. Viņi sludināja katra indivīda brīvās iniciatīvas un konkurences nepieciešamību un noraidīja jebkuru saimnieciskās darbības ierobežojumu. Pēc viņu uzskata, tikai brīvā konkurencē ir redzams, kura prece ir labāka, jo to cenu nosaka tirgus, pieprasījums un piedāvājums. Tas rada tirgus saskaņotību un regulē ražošanu.

Brīvo tirgus ekonomiku raksturo vairākas piezīmes. *Pirmkārt, šis ekonomikas pastāvēšanas obligāts nosacījums ir privātipašums.* Tas vairumā uzņēmumu ir vienpersonu īpašums, kura galvenais mērķis ir peļņas iegūšana. Šādu uzņēmumu vada pats īpašnieks. Viņš pilnā mērā par visu ir atbildīgs, brīvi rīkojas ar saviem ražošanas līdzekļiem, pats gūst sava darba augļus vai arī cieš zaudējumus. Lai iegūtu lielāku peļņu, privātuzņēmējs pilnveido ekonomisko darbību, cenšas paplašināt ražošanu un ieviest jaunākos zinātnes un tehnikas sasniegumus. Brīvā tirgus apstākļos veidojas un pastāv arī citas īpašuma formas.

Otrkārt, gandrīz visi darba produkti iegūst preces formu. Produkts tiek izgatavots nevis sev, bet citiem. Tas nonāk pie patērētāja ar tirgus mehānisma palīdzību. Piemēram, kurpnieks ražo kurpes kā precī nevis sev, bet citiem pārdošanai tirgū. Fermeris piena lielāko daļu, balstoties uz tirgus attiecībām, piegādā

pienotavai vai piena kombinātam, kas to pārstrādātā veidā pārdod veikaliem. Veikali kā tirgus forma piena produktus pārdod tūkstošiem pircēju. Mašīnbūves uzņēmums izgatavo un realizē iekārtu citiem ražotājiem ražošanas resursu tirgū. Preces ekonomisko formu iegūst arī daudzi pakalpojumi. Piemēram, friziera, ārsta, advokāta u.c. sniegtie pakalpojumi tiek pārdoti un pirkti līdzīgi parastiem produktiem.

Treškārt, tirgus ekonomikas apstākļos dominējošās ir maiņas attiecības, kad gandrīz visi produkti un pakalpojumi nonāk pie patērētāja pirkšanas un pārdošanas ceļā. Pastāv princips — pārdot, lai pirktu, jo tikai tā var apmierināt gan ražošanas, gan arī personiskās vajadzības. Lai varētu notikt pirkšanas un pārdošanas darījumi, pastāv daudzveidīgi preču un pakalpojumu tirgi un biržas. (Tuvāk tie ir raksturoti nākamajā nodaļā.) Tajos pastāv brīva cenu veidošanās atkarībā no pieprasījuma, piedāvājuma un konkurences.

Ceturtkārt, brīvā tirgus ekonomikas apstākļos pastāv pilnīga konkurence, jo ir pietiekami liels skaits vienveidīgas preces ražotāju un pircējs var brīvi izvēlēties pārdevēju. Preces tiek pārdotas par tirgus cenām. Brīvā konkurence ir saimnieciskās dzīves dzinējspēks, ražošanas regulators, jo katrs cenšas izgatavot labākas preces un ražošanā ieviest visracionālākos darba paņēmienus. Taču privātie uzņēmēji tiek pakļauti nežēligai tirgus pārbaudei, nesaudzīgajai atlasei, kurā tiek pazudināts vājākais, bet izdzīvo spēcīgākais ražotājs.

Piektkārt, brīvā tirgus ekonomiku raksturo brīva uzņēmējdarbība un ekonomiskā iniciatīva. Tas nozīmē, ka cilvēku saimnieciskās darbības izvēle ir brīva. Ražotāji paši var brīvi izvēlēties, ko, cik, kā un kam ražot, kādā nozarē un cik plaši darboties.¹ Brīva izvēles rīcība ļauj uzņēmējam izvērst ekonomisko iniciatīvu ar mērķi, lai savas darbības galarezultātā iegūtu peļņu.

---

¹ Likums gan var aizliegt tādus darbības veidus, kas kaitē sabiedrībai, kā, piemēram, narkotisko vielu ražošana un pārdošana. Tā ir pieļaujama tikai ārstnieciskos nolūkos. Arī rekets ir noziegums, bet ne bizness.

Viņam panākumus lielā mērā nodrošina māka pārvaldīt savu uzņēmumu, pārkārtot ražošanu atbilstoši mainīgajām vajadzībām, ieviest jaunāko tehniku un tehnoloģiju u.tml.

Sestkārt, brīvā tirgus apstākļos darbojas "ekonomiskais cilvēks" (homo oeconomicus), kuram jebkuras darbības motīvus nosaka paša intereses, neņemot vērā sabiedrības intereses.

Septītkārt, valsts loma ekonomikā ir ierobežota. Ā.Smīts valdībai ierāda "naktssarga" lomu, kuram jāpilda trīs pienākumi: valsts aizsardzība, iekšējās kārtības nodrošināšana, atsevišķu sabiedrisku darbu organizēšana.

Ādams Smīts savā darbā "Pētījums par tautu bagātības dabu un cēloņiem" valsts lomu izklāsta šādā veidā. Saskaņā ar dabas brīvības sistēmu, valdniekiem jāpilda tikai trīs uzdevumi.

Pirmkārt, viņiem jāizstāv sabiedrība no citas neatkarīgas sabiedrības vardarbīga iebrukuma.

Otrkārt, jāizstāv, cik vien iespējams, katrs sabiedrības loceklis no netaisnības vai apspiestības no jebkura cita sabiedrības locekļa.

Treškārt, jāizveido un jāsauglabā noteiktas sabiedrības institūcijas un jāveic noteikti sabiedriski darbi.¹

Ā.Smīta mācības galvenā ideja ir tā, ka tirgus ekonomika funkcionēs labāk, ja tā netiks valstiski regulēta. Lai pamatotu to, kāpēc sabiedrība iegūst, kad ekonomika ir brīva no regulēšanas, viņš izmanto "neredzamās rokas" metaforu. Ā.Smīts norāda, ka tirgū cilvēkus vada kāda "neredzamā roka", kas liek viņiem strādāt un rīkoties tā, lai resursi tiktu efektīvi izmantoti. Jārada lietas, kas citiem cilvēkiem ir vajadzīgas. Katrs atsevišķs cilvēks centīsies izmantot savu kapitālu tā, lai viņa produkts iegūtu vislielāko vērtību. Parasti viņš neņem vērā sabiedriskās intereses... Taču "neredzamā roka" viņu virza uz mērķi, kurš nemaz nav viņa nodoms. Sekojot savām personiskajām interesēm, viņš neizbēgami rīkojas tā, ka vislabākā veidā kalpo sabiedrības interesēm.

¹ Adam Smith. The Wealth of Nations. — London, 1971. — P.182, 198, 210, 211.

Tādējādi brīvā tirgus ekonomikas teorija izvirzīja un pamatoja "Laissez-nous faire" (ļaujiet brīvi rīkoties), t.i., valsts neiejaucšanās politiku ekonomikā. Tā pierādīja, ka ekonomiku spēj regulēt tirgus mehānisms. Taču, kā liecina prakse, brīvais tirgus sekmīgi darbojās 19.gadsimtā un 20.gadsimta sākumā. Taču tas nebija dzīvotspējīgs.

Ekonomiskajā literatūrā par brīvā tirgus ekonomiku ir pozitīvi un negatīvi vērtējumi.

Galvenie argumenti, kuri raksturo *brīvā tirgus pozitīvos momentus*, ir šādi:

1) tas nodrošina *visefektīvāko saimniekošanu*, jo peļņas motīvs, pastāvot pilnīgai konkurencei, veicina resursu efektīvu sadali, novirza tos tur, kur tie ir visvairāk nepieciešami;

2) tas stimulē arvien jaunu produktu veidu ražošanu *jaunākās tehnikas un tehnoloģijas izstrādāšanu un ieviešanu ražošanā*;

3) tas nodrošina strauju saimniecisko uzplaukumu un rūpniecisko apvērsumu, *sabiedrības progresu*.

Vienlaikus tiek pamatoti *brīvā tirgus negatīvie momenti*. Galvenie argumenti ir šādi:

1) ražošanas strauja attīstība, tehnikas progress rada apstākļus brīvā tirgus pašlikvidēšanai. Galvenais darbības dzinējspēks — pilnīgā konkurence — sāk mazināties. To veicina jaunā tehnika un tehnoloģija, jo tās izmantošana prasa veidot lielas rūpnīcas, pārdot preces lielos tirgos un ražošanu nodrošināt ar bagātīgiem un drošiem izejvielu avotiem. Rodas monopoli, kas mazina konkurenci, un līdz ar to kļūst vājāka brīvā tirgus sistēma;

2) brīvā tirgus ekonomika rada krīzes, bezdarbu un tādējādi zaudē iespēju efektīvi sadalīt resursus atbilstoši patērētāju vajadzībām. Pirmā ekonomiskā krīze radās 19.gadsimta sākumā. Vēlāk krīzes pastāvīgi atkārtojās, un Lielā depresija (1929.—1933.) pilnīgi sagrāva brīvo tirgu;

3) brīvais tirgus pastāvīgi rada un nostiprina sabiedrībā noteiktu sociālo nevienlīdzību. Notiek ienākumu nevienāda sadale un iedzīvotāju noslāņošanās bagātos un nabagos;

4) brīvais tirgus nav spējīgs nodrošināt makroekonomisko stabilitāti.

Tādējādi brīvā tirgus ekonomiskā sistēma nav spējīga apmierināt visas vajadzības sabiedrībā. Tā pastāvīgi atražoja sociālo netaisnību sabiedrībā un bija strādnieku nemieru katalizators dažādās valstīs. No šīs ekonomiskās sistēmas nācās atteikties. 20.gadsimta sākumā radās alternatīvas ekonomiskās sistēmas.

3.4. Komandekonomika

Komandekonomikas pamats ir ražošanas līdzekļu sabiedriskais īpašums. Saskaņā ar marksisma atziņām, sabiedriskais īpašums padara visus strādātājus par ražošanas līdzekļu līdzīpašniekiem, kopsaimniekiem. Pēc marksisma teorijas, tas ir visspēcīgākais efektīvas saimniekošanas motīvs.

Komandekonomikas apstākļos sabiedriskais īpašums pastāv divās formās: pirmkārt, kā *valsts* jeb tā saucamais *visas tautas īpašums* un, otrkārt, kā *kooperatīvu kolhozu īpašums*. PSRS valsts īpašums aptvēra 90% visu ražošanas līdzekļu, kooperatīvu īpašums — 10%. Sabiedriskā īpašuma attiecību ieviešana jebkurā valstī, tajā skaitā arī Latvijā 1940.gadā, radikāli mainīja visu līdz tam pastāvošo ekonomisko sistēmu.

Sociālisma politiskā ekonomija apgalvo, ka sabiedriskais īpašums kardināli maina darba cilvēka lomu ražošanā. Tas nozīmē, ka, pirmkārt, ikviens strādātājs vairs nav atdalīts no ražošanas līdzekļiem, visi kļūst par to līdzīpašniekiem, tiek īstenota darbaļaudu vienlīdzība attiecībā pret ražošanas līdzekļiem, izzūd ekspluatācijas attiecības.

Otrkārt, darba cilvēka savienošana ar ražošanas līdzekļiem notiek tieši, bez darba resursu tirgus starpniecības, darbaspēks pārstāj būt prece. Tā kā visi darbaļaudis ir ražošanas līdzekļu līdzīpašnieki, viņi nevar paši sev pārdot savas darbaspējas.

Treškārt, darba veicēji, iegūstot kolektīvā saimnieka tiesības, pārvalda ražošanu un izmanto saražoto produkciju visas tautas interesēs.

Ceturtkārt, ikviena pienākums ir strādāt sabiedrības labā, jo tiek īstenots princips "kas nestrādā, tam nebūs ēst". Saražotā produkta sadale notiek tieši proporcionāli katra strādātāja darba ieguldījumam saskaņā ar principu "no katra pēc spējām, katram pēc viņa darba".

Piektkārt, ražošanas ekonomisko sakaru galvenā forma ir plānveidīgums. Tas nozīmē, ka ekonomikas pamatjautājumus — ko, cik, kā un kam ražot — risina nevis tirgus, ievērojot maksāspējīgo pieprasījumu, bet gan tos nosaka no vienota centra. Detalizēti tiek plānoti gan nepieciešamie resursi, gan arī saražotā produkta izlietojums. Šādam plānveidīgumam jānodrošina ekonomikas nemitīga augšupeja, resursu efektīva izlietošana un augsts dzīves līmenis.

Taču, kā pierāda prakse, tajās valstīs, kuru ekonomikas pamats ir sabiedriskais īpašums, pastāvošā komandekonomika līdz ar totalitāro politisko sistēmu nav spējīga nodrošināt efektīvu saimniekošanu. To spilgti pierādīja ekonomiskās attīstības realitātes Austrumvācijā un Rietumvācijā, Latvijā un Somijā u.c. valstīs.

Neefektīva saimniekošana komandekonomikas apstākļos ir likumsakarīga parādība, jo sabiedriskais īpašums nav spējīgs padarīt visus par gādīgiem saimniekiem. Īstenībā tas atsvešina strādātājus no ražošanas līdzekļiem. Cilvēkos izveidojas attieksme pret sabiedrisko īpašumu kā pret "nekam nepiederošu mantu". Tā sekas bija vispārēja bezatbildība jebkuru resursu izlietošanā. Notika dabas bagātību iznīcošana, valsts īpašuma izšķērdēšana un izlaupišana plašā mērogā, zagšana un iedzīvošanās uz tā rēķina. Šīs negatīvās parādības pastāvēja gadu desmitiem. Tās noveda pie postošās ekoloģiskās krīzes, it visu resursu augošā deficīta. Plānošanas atrautība no tirgus, uzņēmumu darbības vērtēšana pēc plāna rādītāju izpildes pakāpes situāciju vēl vairāk pasliktināja. Darba samaksa lielā mērā bija nolīdzinoša. Tā ierobežoja darbaspēka radošo potenciālu izmantošanu. Kā liecina Latvijas

Republikā veiktie socioloģiskie pētījumi, visdažādāko kategoriju pārstāvji — strādnieki, kolhoznieki, medicīnas darbinieki, uzņēmumu vadītāji un speciālisti — savas spējas darbā izmantoja nepilnīgi.¹

Īpašuma attiecības balstās uz trīs vaļiem: valdījumu, lietojumu un rīcību. Tie ir īpašuma realizācijas praktiskās formas. Komandekonomikā strādātājiem ar šīm formām nav nekāda sakara. Šeit vienīgais īpašuma subjekts ir valsts, kuras valdījumā, lietojumā, rīcībā atrodas visi resursi. Līdz ar to arī ekonomiku pilnībā pārvalda valsts.

Komandekonomikas apstākļos valsts formāli pārstāv visas tautas intereses, pauž "darbaļaužu asociācijas" centienus. Valsts vada tautsaimniecību it kā tautas vārdā, balstoties uz itin visu ražošanas resursu pārvaldīšanas attiecībām. Arī pilsoņu personiskais īpašums ir atkarīgs no sabiedriskā īpašuma. Pilnīgā atkarībā no valsts ir arī jebkurš cilvēks, ikviens darba veicējs. Privātā iniciatīvā tiek praktiski aizliegta. Valsts darbības virzienus nosaka ekonomiskā politika. Šo politiku izstrādā valdošā politiskā partija, proti, konkrētās sociālistiskās valsts komunistiskā vai strādnieku partija.

Komandekonomikas būtiska īpatnība ir tā, ka paralēli valsts struktūrām tiek veidotas valdošās partijas struktūras. Uzņēmumos, iestādēs, valsts institūcijās darbojas partijas komitejas, kuras rosina vai kontrolē to darbību. Valdošā partija saplūst ar valsts pārvaldes aparātu un kļūst par tās neatņemamu sastāvdaļu. Līdz ar to partijai ir tiešs sakars ar īpašuma attiecībām. Tā kopā ar valsti īsteno jau minētās īpašuma valdījuma, lietojuma un rīcības attiecības savas varas nostiprināšanas un saglabāšanas interesēs.

Tādējādi redzam, ka sabiedriskais īpašums reāli ir valdošā slāņa privilēģiju un varas pamats. Ja partija un valsts ir vienotas, tad valdošās partijas nomenklatūras rokās tiek koncentrēta

---

¹ Bikse V. Sabiedrības galvenā ražotāj spēka atražošana. — R.: LU, 1990. — 57. lpp.

gigantiska politiskā un ekonomiskā vara. Tai pakļauti ir visi resursi, uzkrātā bagātība, visas vadības sviras.

Realizējot partijas un valsts vienoto augsti koncentrēto varu, valsts institūcijas komandekonomikā pilda vairākas funkcijas. *Pirmkārt*, tās veic tiešu visaptverošu ražošanas plānošanu, saimniekošanu sabiedrības mērogā.

Otrkārt, tās vada un regulē uzņēmumu un citu ekonomisko vienību saimniecisko darbību, izmantojot galvenokārt administratīvās un daļēji arī ekonomiskās iedarbības metodes.

Treškārt, tās izstrādā detalizētus likumus, kas visiem saimniekošanas subjektiem kalpo kā ekonomiskās rīcības noteikumi.

Ceturtkārt, tās īsteno ārējās ekonomiskās darbības monopolu, sīki reglamentē šo darbību.

Komandekonomikas apstākļos pārmērīga varas koncentrācija augstākajos varas ešelonos noved pie tā, ka daudzus svarīgus ekonomiskās dzīves jautājumus izlemj nedaudzī vadītāji vai vienpersoniski atsevišķs vadītājs. Demokrātiska kontrole šādai sistēmai ir sveša. Piemēram, PSRS vadītāji ļoti patvaļīgi rīkojās ar visiem Valsts bankas resursiem, t.i., naudas līdzekļiem, valūtu un zeltu. Viņi diktēja cenu līmeni un nozaru produkcijas apmērus. Tā rezultātā virkne nozaru gadu desmitiem strādāja ar plānotiem zaudējumiem un hroniski nikuļoja. Tika manipulēts ar informāciju, kas bija koncentrēta valdības institūcijās. Balstoties uz īpaši izplatītajiem pierakstījumiem, šī informācija tika izmantota propagandas nolūkos. PSRS vadītāji arvien augošos apmēros iedalīja līdzekļus militāri rūpnieciskajam kompleksam, Valsts drošības komitejai un citām tamlīdzīgām institūcijām.

Politiskās un ekonomiskās varas koncentrācija komunistisko partiju vadītāju rokās noteica arī neizbēgamu nekompetenci tautsaimniecības jautājumu risināšanā. Vadošie kadri tika izraudzīti pēc personiskās uzticības principa. Šādi atlasītajiem darbiniekiem parasti trūka nepieciešamo zināšanu. Dezorientējoši un destruktīvi iedarbojās arī sociālisma politiskā ekonomija, valdošās teorētiskās atziņas par jau minētajām sabiedriskā ipašuma un

plānsaimniecības priekšrocībām. Netika atmesta arī marksistiskā mācība par vispasaules sociālistisko revolūciju. PSKP politiski un materiāli atbalstīja tos kriešos spēkus daudzās valstīs, kas alka vardarbīgi sagrābt vai noturēt varu.

Padomju Savienībā un vēl dažās padomju bloka zemēs izveidojās vecu cilvēku vara, kas pirmām kārtām centās par katru cenu sevi saglabāt. Galarezultātā varas pārmērīga koncentrācija, demokratizācijas trūkums, visaptveroši valstiskota saimnieciskā sistēma, citiem vārdiem, komandekonomika, kurai gadu desmitiem bija raksturīga neefektīva ražošana un zems dzīves līmenis, nebija dzīvotspējīga un likumsakarīgi sabruka 80. gadu otrajā pusē.

No augstākminētā varam secināt, ka *komandekonomika ir tāda saimnieciskās dzīves organizācija, kur pastāv sabiedriskais īpašums uz ražošanas resursiem. Ekonomisko sakaru galvenā forma ir plānveidīgums. Jautājumus — ko, cik, kā un kam ražot — risina nevis tirgus, privātā uzņēmējdarbība, bet gan valsts, kura vada tautas saimniecību no vienota centra.* Plānveidīgumam jānodrošina ekonomikas nemitīga augšupeja, resursu efektīva izmantošana un augsts dzīves līmenis. Taču, kā rāda prakse, šos uzdevumus komandekonomika nav spējīga atrisināt, un šī ekonomiskā sistēma arī nebija dzīvotspējīga.

Mūsdienās nevienā valstī nepastāv klasiskais brīvais tirgus vai klasiskā komandekonomika, bet gan jauktā ekonomika.

3.5. Jauktā ekonomika

Jauktās ekonomikas galvenā atšķirība no iepriekšējām sistēmām ir tirgus mehānisma un valsts sektora savienošana, protams, ņemot vērā arī vienas vai otras valsts tradīcijas, paražas, reliģijas normas, kas tiek pārmantotas no iepriekšējām paaudzēm.

Jauktā ekonomika ir tirgus saimniecības veids, kurā vienlaikus pastāv kā tirgus mehānisms, tā arī valsts sektors. Tas nozīmē, ka mūsdienu ekonomikā iejaucas valsts, tā veic ekonomikas regulēšanu un kontroli.

9. Jauktā ekonomika neapšaubāmi ir tirgus saimniecības veids. Tā lielā mērā balstās uz brīvā tirgus mehānismiem, kuras pamats ir privātīpašums, brīvā uzņēmējdarbība, ekonomiskā iniciatīva un nepilnīga konkurence.

Taču jauktās ekonomikas apstākļos būtiska loma ir arī valstij. Tā izstrādā un realizē īpašas programmas un ietekmē tirgu gan ar ekonomiskiem, gan arī ar administratīviem līdzekļiem. Šajā sakarā dažreiz tiek lietots termins "regulējamā tirgus ekonomika". Ar šādu apzīmējumu tiek pasvītrots, ka mūsdienu tirgus saimniecība būtiski atšķiras no *Ādama Smīta* un *Kārļa Marksa* laika tirgus attiecībām, brīvās konkurences ekonomikas. Taču termins "regulējamā" acīmredzot mūsdienās ir lieks, jo nevienā demokrātiskā valstī nepastāv ekonomiskā sistēma, kura mazākā vai lielākā mērā nebūtu pakļauta valsts kontrolei un regulēšanai. Jāsaprot, ka valsts neierobežo tirgu, bet nosaka interešu realizācijas nosacījumus, kas rosina un ieinteresē uzņēmējus savas darbības galarezultātos, vienlaikus īstenojot valdības nospraustos mērķus.

Jauktās ekonomikas veidošanās tiek pamatota ar daudziem argumentiem. *Pirmkārt*, tirgus tieši uztver tikai tās vajadzības, kas ir saistītas ar maksātspējīgo pieprasījumu. Taču sabiedrības vajadzību aspekts ir daudz plašāks (piemēram, kultūras, dabas aizsardzības u.c. vajadzības). To apmierināšana prasa vai nu valsts mērķasignējumus, vai arī valsts kontroli pār uzņēmumu un organizāciju darbību, lai tie, piemēram, nepiesārņotu dabu un ieguldītu nepieciešamos līdzekļus tās aizsardzībai.

Otrkārt, sabiedrībā pastāv kopējās sociālās vajadzības (izglītība, veselības aizsardzība, sociālā nodrošināšana un apdrošināšana u.c.), kuru apmierināšanu pilnībā ne vienmēr ir lietderīgi uzticēt privātsektoram. Te jāievēro, ka tirgus atražo sabiedrībā arī būtisku nevienlīdzību. Tirgus piedāvā tikai tādas preces un pakalpojumus, kurus pieprasa pircējs ar konkrētu maksātspēju. Taču sabiedrībā ir arī mazturīgāki iedzīvotāji, pirmām kārtām darba nespējīgie, kuru ienākumi ir pārāk mazi, lai viņi varētu samaksāt par izglītību un veselības aizsardzību. Visiem iedzīvotājiem ir vajadzīgi vienādi attīstības starta nosacījumi. Ja to

nav, tad trūcīgās vai daudz bērnu ģimenēs dzīvojošu bērnu pilnvērtīga attīstība ir ierobežota un veselība apdraudēta. Valsts uzdevums ir galvenokārt nodrošināt bezmaksas izglītību. Nav pieļaujams, ka naudas līdzekļu trūkuma dēļ cilvēki nespēj normāli ārstēties. Tāpēc ir nepieciešams īpašs valsts mehānisms, kas mērķtiecīgi pārdala privāto uzņēmēju un darba spējīgo pilsoņu daļu ienākumu, regulē un organizē attiecīgo līdzekļu izmantošanu.

Treškārt, daudzpusīgu valsts rīcību prasa nacionālo robežu sargāšana, valsts aizsardzība, iekšējās kārtības nodrošināšana.

Ceturtkārt, valsts finansiālo atbalstu un arī brīžiem organizāciju prasa fundamentālās zinātnes attīstība, kas tieši peļņu nedod.

Piektkārt, tirgus ir bezspēcīgs attiecībā pret pārmērīgas ekonomiskās varas koncentrāciju atsevišķu lieluzņēmēju rokās. Ir vajadzīgs mehānisms, kas šajā jomā veiktu regulēšanu un kontroli.

Sestkārt, ir padziļinājusies starptautiskā darba dalīšana, sarežģītāki ir kļuvuši internacionālie ekonomiskie sakari, būtiski ir palielinājusies stratēģisko uzdevumu un mērķu nozīme, daudzkārt plašāka ir radusies iespēja iegūt informāciju par kārtējam un perspektīvām sabiedrības vajadzībām, asāka ir kļuvusi konkurence pasaules tirgū. Tādējādi ievērojami ir pieaugusi valsts ārējās ekonomiskās politikas loma. Valstis vienojoties īsteno starptautisko ekonomisko integrāciju. Par to visai uzskatāmi liecina Eiropas Koptirgus daudzpusīgā darbība, tā tuvākās attīstības perspektīvas.

Lai sabiedrība varētu funkcionēt līdzsvaroti un apmierināt ārpus tirgus vajadzības, līdzās tirgus mehānismam ir nepieciešams cits regulētājs mehānisms. Te jārunā par valsts ekonomisko darbību.

Tādējādi valstiskā regulēšana ir nepieciešama gadījumos, kad funkcionējošais tirgus mehānisms nav spējīgs nodrošināt efektīvu saimniekošanu un visu sabiedrības vajadzību apmierināšanu (vai arī risina šīs problēmas neefektīvi) un rada nevēlamus sadalīšanas efektus. Ekonomikas valstiskās regulēšanas nepieciešamību pamato angļu ekonomists *Džons Meinhardss Keinss*. 1936.gadā viņš publicē grāmatu

"Nodarbinātības, procenta un naudas vispārējā teorija", kurā ir izstrādātas metodes, kuras lietojot, valsts var samazināt bezdarbu, kontrolēt inflāciju un sekmēt ekonomikas izaugsmi.

Ekonomikas valstiskās regulēšanas funkcijas ir šādas:

- 1) **saimnieciskā likumdošana**; tās uzdevums ir radīt un attīstīt tiesisku pamatu tirgus ekonomikas efektīvai funkcionēšanai;
- 2) **monopoldarbības ierobežošana un konkurences veicināšana**, lai saglabātu tirgus sistēmu;
- 3) **ienākuma optimāla sadale un pārdale**, lai nodrošinātu visiem iedzīvotājiem sociālās garantijas, sabalansētu reģionālo attīstību;
- 4) **makroekonomiskā stabilizācija**, lai nepieļautu augstu bezdarbu un inflācijas pieaugumu, ražošanas apjoma samazināšanos;
- 5) **valsts īpašuma pārvalde, iedzīvotāju nodrošināšana ar sabiedriskām precēm un pakalpojumiem.**

Sabiedriskās preces ir tādi labumi, kas nav dalāmi un tos nevar pārdot atsevišķam individuālam patērētājam, tie nepakļaujas izslēgšanas principa darbībai un tie nevar konkurēt patēriņā ar citiem labumiem, piemēram, valsts aizsardzība. Ar šiem labumiem visi iedzīvotāji tiek nodrošināti kopīgi. Ja arī kāds to nevēlētos saņemt, viņu nevar izslēgt no kopējo patērētāju skaita. Turklāt visi iedzīvotāji šos labumus iegūst bez maksas un vienlaikus.

4. TIRGUS SAIMNIECĪBAS FUNKCIONĒŠANAS VISPĀRĒJIE PAMATI

Iepriekšējā nodaļā apskatījām ekonomiskās sistēmas, kā arī noskaidrojām to ka mūsdienās visās industriāli attīstītajās valstīs funkcionē jauktā ekonomika, kura neapšaubāmi ir tirgus saimniecības veids. Tās galvenie balsti ir īpašums, tirgus, nauda un cenas.

4.1. Īpašuma formu daudzveidība

4.1.1. Privātipašuma rašanās

Tirgus ekonomikas pamats ir *privātipašums*. Vai tas ir pastāvējis vienmēr? Ja nē, tad kā radās privātipašums?

Vēstures zinātne liecina, ka cilvēku sabiedrības sākumposmā ekonomikas pamats bija zemes un iegūto dabas produktu *kolektīvais īpašums*. Šos produktus cilvēki lietoja pārtikā vai darbarīku izgatavošanā. Kolektīvā īpašumā atradās arī iztikas līdzekļu ieguves un apmešanās teritorija. Iegūtie dabas produkti tika nodoti kopīgai sadalei, kura pamatvilcienos bija nolīdzinoša sadale.

Taču, attīstoties darbarīkiem un sabiedriskajai darba dalīšanai, kolektīvais īpašums transformējās par privātipašumu. Daudzos gadījumos radās iespējas atteikties no kolektīvā kopienas darba. Piemēram, zemkopībā pēc arkla parādīšanās vairs nebija nepieciešama zemes kolektīva apstrādāšana. Lai iegūtu pārtikai gaļu, agrāk bija nepieciešams lielas mednieku grupas darbs. Turpretī attīstītas lopkopības apstākļos tāds darbs vairs nebija vajadzīgs. Kopējā mītne zaudēja savu ekonomisko nozīmi un to aizvien vairāk aizstāja atsevišķu ģimeņu mītnes, kur māja (sēta) bija zemkopja privātā lietojumā un īpašumā. Taču aramzeme, ganības (pļavas) neapgūtās zemes, meži atradās kolektīva īpašumā. Ar laiku arī šie lietošanas objekti nonāca privātipšumā. Privātipašums bija kolektīvā īpašuma noliegums.

Ekonomikā īpašuma attiecībām ir divējāda izpausme. *No vienas puses*, tās izpauž īpašuma formu daudzveidību, bet, *no otras* — atkarībā no īpašuma formām veidojas arī noteiktas attiecības starp cilvēkiem materiālo labumu ražošanas, sadales un patēriņa procesā.

4.1.2. Valsts īpašums jauktās ekonomikas apstākļos

Jauktās ekonomikas apstākļos pastāv vairākas īpašuma un arī saimniekošanas formas: valsts un pašvaldību īpašums, privātipašums (vienpersoniskais, ģimeņu un dažāda veida sabiedrību), jauktais īpašums (valsts īpašums un privātipašums).

Mūsdienās **valsts īpašumā** atrodas tie objekti, kas kalpo visas sabiedrības interesēm.

Pirmkārt, tie ir *ražošanas infrastruktūras objekti*, t.i., nozares, kas apkalpo pamatražošanu (transports, sakari, ūdensvadi, gāzes vadi, elektroenerģijas pārvadišanas līnijas, siltumtrases, kanalizācija, centrālās attīrīšanas iekārtas un citi komunālās saimniecības objekti). Šīm nozarēm ekonomikā ir īpašs monopola stāvoklis. No sabiedrības kopējo vajadzību apmierināšanas viedokļa ir lietderīgāk, ja ražošanas infrastruktūra galvenokārt atrodas valsts rokās un sniedz pakalpojumus par mērenām cenām.

Otrkārt, valsts īpašumā atrodas daudzas *rūpniecības nozares* (enerģētika, tajā skaitā atomelektrostacijas, ogļu ieguve, melnā metalurģija, ķīmiskā rūpniecība u.c.). Minētās nozares praktiski apkalpo visas pārējās tautsaimniecības nozares, un to attīstība prasa lielus kapitālieguldījumus. Šo nozaru līdzekļu aprīte ir samērā lēna, un dažkārt tās strādā ar zaudējumiem.

Treškārt, valsts rokās atrodas *militāra rakstura objekti*, daļa militārās rūpniecības uzņēmumu.

Ceturtkārt, valstij pieder valsts *zemes fonds*, tās dziļu bagātības, kā arī daļa mežu, nacionālie parki, teritoriālie ūdeņi, lielākās upes, ūdenskrātuves.

Piektkārt, valsts ipašumā atrodas dažas bankas, pirmām kārtām Centrālā emisijas banka.

Sestkārt, valstij pieder vadošie zinātniskie centri (piemēram, kodolfizikā un kosmonautikā).

Septītkārt, valsts ipašumā atrodas sociālās un kultūras sfēras objekti (slimnīcas, bēmu nami, invalīdu pansionāti, veco ļaužu pansionāti, izglītības iestādes, teātri, muzeji u.c.).¹

Astotkārt, valstij pieder ierobežota daļa dzīvokļu fonda. Pašvaldību ipašumā atrodas tā saucamie sociālie dzīvokļi, kurus par ne visai augstu īres maksu iznomā mazturīgām ģimenēm. Dažādu valstu nacionālajā bagātībā valsts ipašuma īpatsvars ir visai atšķirīgs. Vidēji tas sastāda 20% no ražošanas pamatfondiem.

Apskatot nozares, kurās darbojas valsts uzņēmumi, Rietumu ekonomisti arvien aktīvāk pauž uzskatu, ka valsts ir sliktas saimnieks. Visspilgtāk to pierāda sociālistiskās plānsaimniecības prakse. Arī tirgus ekonomikas apstākļos valsts uzņēmumu vadītājiem trūkst iniciatīvas. Viņu rīcības brīvība ir ierobežota, jo valsts institūcijas, kas nodarbojas ar ekonomisko jautājumu risināšanu, ir pārāk birokrātiskas. Šajos apstākļos valsts uzņēmumu vadītāji nespēj ātri pieņemt nepieciešamos lēmumus, it īpaši tas attiecas uz uzņēmumu rekonstrukciju, jaunās tehnikas ieviešanu, jaunu tirgu apgūšanu. Tā rezultātā uzņēmumi bieži zaudē konkurencē, daudzi no tiem strādā pat ar zaudējumiem.

Lai uzlabotu valsts uzņēmumu darbību, saimniekošanas praksē tiek īstenoti dažādi pasākumi.

Pirmkārt, valsts uzņēmumiem tiek piešķirta plaša autonomija. To vadītājiem tiek dota rīcības brīvība un lielas tiesības pašiem lemt, kā saimniekot. Tas nozīmē, ka arī valsts uzņēmumi konkurē ar citiem uzņēmumiem, rūpējoties par savu izdzīvošanu un peļņas gūšanu. Taču, kā liecina prakse, pastāvot noteiktām valsts institūciju kontroles un lemšanas tiesībām, birokrātisms valsts

---

¹ Nav jāuzskata, ka minētajās nozarēs valsts ir absolūts monopolists. Daudzās zemēs blakus valsts uzņēmumiem darbojas arī privātie uzņēmēji. Tas attiecas arī uz sociālo un kultūras sfēru, kur nozīmīga loma ir privātām mācību un medicīnas iestādēm, pansionātiem, teātriem, gleznu galerijām.

saimniekošanas sektorā netiek pārvarēts. Vadības un saimniekošanas efektivitāte valsts uzņēmumos ir krietni zemāka nekā privātajos uzņēmumos.

Otrkārt, jauktās ekonomikas valstīs arvien plašāk notiek valsts īpašuma *reprivatizācija*. Tās teorētiskais pamats ir mūsdienu neoliberalisma un it sevišķi monetārisma skolas atziņa, ka tikai ekonomiskā brīvība, kas ir saistīta ar privāto iniciatīvu un konkurenci, ir spējīga nodrošināt efektīvu saimniekošanu.

Reprivatizācija notiek, pārdodot valsts uzņēmumu akcijas kā juridiskām, tā arī fiziskām personām. Šis process sākās Anglijā 80.gados, pēc tam arī Francijā, Japānā, Vācijas Federatīvajā Republikā, Portugālē un citās valstīs. Reprivatizācija sāka aptvert pat infrastruktūras elementus (piemēram, dzelzceļus Japānā, autobusu linijas Gēteborgas pilsētā Zviedrijā).

Zinātnieki, kas vēsturiski izvērtē pretējās parādības — uzņēmumu nacionalizāciju 40.gadu otrajā pusē un 50.gados un reprivatizāciju 80.gados — parasti norāda, ka šie procesi bija un ir vēsturiski attaisnojami.

Nacionalizācija bija nepieciešama tāpēc, ka karā sagrautās ekonomikas atjaunošana, jauns pakāpiens ekonomikas attīstībā un iedzīvotāju sociālo interešu sargāšana resursu trūkuma apstākļos, prasīja līdzekļu centralizāciju, valsts kontroli un regulēšanu, pamatojoties uz valsts īpašumu. Taču vēlāk, 80. gados, situācija krasī mainījās. Rietumvalstu ekonomika sasniedza augstu brieduma pakāpi. Ražošanas pārkārtošana uz jaunāko tehniku un tehnoloģiju prasīja jaunu pieeju tās organizācijai. Labāku darba organizāciju nodrošināja privātuzņēmēji. Tāpēc tiek attaisnotas reprivatizācijas tendences mūsdienās.

Jauktās ekonomikas pamats ir *privātīpašums* uz resursiem. Mūsdienās privātīpašuma funkcionēšanā ir liela dažādība. Ja tirgus saimniecības attīstības sākumposmā vispirms pastāvēja vienas personas īpašums, tad jau vēlāk un it īpaši mūsdienās plaši ir izplatīts *vairāku personu jeb sabiedrību īpašums*.

4.1.3. Vienas personas un vairāku personu privātipašums

Prakse liecina, ka visefektīvāko saimniekošanu nodrošina *vienas personas īpašums*. Tā īpašnieks pats pārvalda savu uzņēmumu, personiski atbild par sava darba rezultātu un veiksmi. Šādam īpašniekam ir neierobežota uzņēmēja rīcības brīvība, iespēja pilnā mērā attīstīt ekonomisko iniciatīvu. Teikto var attiecināt arī uz ģimenes uzņēmumu. Tas balstās uz ģimenes pārstāvju kopējo īpašumu. Ģimenes uzņēmumi kā privātā īpašuma forma efektīvi darbojas lauksaimniecībā, amatniecībā un pakalpojumu sfērā (piemēram, ģimēnēm pieder viesnīcas, bāri, nelielas ēdnīcas, veikali, remontdarbnīcas, ķīmiskās tīrītavas u.tml.). Viena īpašnieka un arī ģimenes uzņēmumi darbojas, izmantojot tikai savu darbaspēku. Nepieciešamības gadījumā tie var izmantot arī algoto darbaspēku. Šādi uzņēmumi apmēru ziņā ir ierobežoti, jo to īpašniekiem trūkst līdzekļu lielražošanas izvēšanai. Taču tas nenozīmē, ka nevar būt arī izņēmumi.

Tirgus paplašināšanās, izvērsta ārējā tirdzniecība, vajadzību un maksātspējīgā pieprasījuma pieaugums, modernās ražotnes metalurģijā, ķīmijā, enerģētikā un dažās mašīnbūves nozarēs, arvien detalizētāka specializācija diktēja nepieciešamību attīstīt liela mēroga ražošanu, izlaist masveida produkciju. Tas kļuva iespējams, apvienojot līdzekļus un izveidojot *vairāku īpašnieku uzņēmumus* dažādu sabiedrību formā. Visvienkāršākā un visvecākā sabiedrības forma ir *pilnas atbildības sabiedrības*. To dibinātāji apvieno savus īpašumus un paši personiski vada konkrēto uzņēmumu. Šādā sabiedrībā ienākumus un zaudējumus sadala starp līdzīpašniekiem procentuāli viņu ieguldītajam īpašumam. Visi tās dalībnieki ir vienlīdzatbildīgi par sabiedrības saistībām. Šādu sabiedrību dibināšanā visbiežāk apvienojas personas, kurām ir savstarpējās radniecības attiecības. Biedru skaits tajās ir ierobežots. Pilnās atbildības sabiedrības var sekmīgi darboties tikai tad, kad to līdzdalībniekiem ir neierobežotas pilnvaras un viņu starpā valda pilnīga uzticība. Turpreti, ja šo

sabiedrību līdzdalībnieku starpā rodas nesaskaņas, tās parasti tiek likvidētas.

Nepilnās jeb komandītsabiedrības arī ir vairāku personu īpašuma apvienības. Izšķir tādas sabiedrības, kuru dalībnieki ar visu savu īpašumu uzņemas ar saimniekošanu saistīto risku, un investorās sabiedrības, kuras atbild tikai ar uzņēmumā ieguldītajiem līdzekļiem un saņem daļu peļņas.

4.1.4. Akciju sabiedrības

Mūsdienās visai izplatīta īpašuma forma ir *akciju sabiedrības*. Tās ir raksturīgas kā īpašumu, bet nevis personu apvienības: akcionāri var arī nepiedalīties sabiedrības uzņēmējdarbībā; akciju īpašnieki var būt arī citas akciju sabiedrības dažādas juridiskās personas.

Kā tiek dibinātas akciju sabiedrības? Izšķir slēgtās un atklātās akciju sabiedrības. *Slēgtā akciju sabiedrība* tiek izveidota, tās dibinātājiem apvienojot savus īpašumus noteiktas uzņēmējdarbības veikšanai. Iegulditie kopējie līdzekļi veido akciju sabiedrības statūtfondu. Atbilstoši tā lielumam, t.i., novērtējumam nauda, apgrozībā tiek izlaisti vērtspapīri — akcijas. Akcijas netiek pārdotas tirgū, tās saņem akcionāri dibinātāji tieši proporcionāli nodotā īpašuma novērtējumam. Akciju sabiedrības dibinātāju īpašums ir nauda, resursi (zeme, ēkas, iekārtas, mašīnas, izejvielas u.tml.). Akciju sabiedrībā var ieguldīt arī intelektuālo īpašumu, (proti, ekonomisko un zinātniski tehnisko informāciju, jaunas tehnikas, tehnoloģijas ieviešanas un ražošanas pārkārtošanas projektu).

Organizējot *atklāto akciju sabiedrību*, dibinātāji paši uzņēmumā iegulda tikai daļu no nepieciešamajiem naudas līdzekļiem un resursiem. Pārējie līdzekļi tiek iegūti, akcijas brīvi pārdodot vērtspapīru tirgū. Ja akciju sabiedrību ir lemts paplašināt, vērtspapīru tirgū piedāvā papildu akciju daudzumu. *Akcija* ir vērtspapīrs, kas apliecina akcionāra tiesības uz akciju sabiedrības noteiktu īpašuma daļu. Ja akcionārs vēlas izstāties no akciju sabiedrības, tad viņš savu īpašumu tieši atgūt nevar. Vienīgā iespēja

ir viņam piederošās akcijas pārdot. Turklāt jāievēro, ka akciju nominālvērtība, ko, dibinot akciju sabiedrību, fiksē statūtos, var būtiski atšķirties no akciju kursa jeb to tirgus cenas. Augstā ienesīgā akciju sabiedrībā, akciju kurss var ievērojami pārsniegt to nominālvērtību. Turpretī, ja akciju sabiedrība strādā ar zaudējumiem, akciju cena salīdzinājumā ar to nominālvērtību samazinās.

Akciju kursu būtiski ietekmē *procenta likme*, ko banka maksā par noguldījumiem. Tas arī ir sāprotams. Noteiktas naudas summas īpašniekam ir izvēle: viņš var praktiski bez riska noguldīt naudu bankā un katru gadu saņemt pienākošos procentus; cita iespēja ir riskēt, pirkt akcijas bez garantijas, bet cerēt, ka pēc gada noslēguma akcionāriem izmaksās peļņas tiesu augstu dividendu formā. Šī iemesla dēļ *akcijas kurss ir tieši proporcionāls dividendu lielumam un apgriezti proporcionāls bankas procentu likmei*. Minētie divi lielumi determinē konkrētas akciju sabiedrības vērtspapīru piedāvājuma un pieprasījuma samēru.

Jāatzīmē, ka lielākā daļa akciju pircēju nebūt nealkst pēc dividendēm. Taču viņu mērķis ir gūt ienākumus no biržas spēles. To pašu vēlas arī vērtspapīru pārdevēji. Akciju īpašniekam ir tiesības piedalīties akcionāru kopsapulcē, lemt visus nozīmīgākos akciju sabiedrības pārvaldes jautājumus, vēlēt vadošos orgānus (padomi, valdi). Katra akcionāra balsu skaits kopsapulcē atbilst viņa īpašumā esošam akciju skaitam. Akcionāru īpašuma realizācijas forma ir jau minētā dividende, ko izmaksā proporcionāli piederošo akciju nominālvērtībai.

Cita nozīmīga īpašuma realizācijas problēma ir saistīta ar *akciju kontrolpaketes* konkrēto lielumu. *Par kontrolpaketi sauc akciju daudzumu, kas tā īpašniekam akcionāru kopsapulcē nodrošina balsu vairākumu*, t.i., savās interesēs izlemt it visus svarīgākos akciju sabiedrības darbības un attīstības jautājumus. Formāli akciju kontrolpaketi veido 50% akciju no izlaisto akciju kopskaita plus viena akcija. Bieži kontrolpaketi nodrošina arī ievērojami mazāks akciju skaits. Tas ir iespējams tad, kad ievērojama daļa akciju pieder daudziem jo daudziem sikiem

akcionāriem. Lielākā daļa sīko akcionāru parasti uz kopsapulcēm neierodas un balsošanā nepiedalās. Tas arī dod iespēju daudz mazākam procentam akciju veidot kontrolpaketi. Tā var ietvert 30, 20, 10 un pat mazāk procentu no akciju kopskaita. Tikai neliels skaits akcionāru — akciju kontrolpaketes īpašnieku — reāli pārvalda akciju sabiedrību. Viņi var ievēlēt paši sevi par akciju sabiedrības prezidentiem un viceprezidentiem, valdes priekšsēdētājiem, padomes un valdes locekļiem, direktoriem vai arī pēc savas izvēles uzticēt šos amatus sev uzticīgiem algotiem pārvaldniekiem. Pēdējo loma praktiskajā vadības procesā arvien pieaug. Daudzējādā ziņā tieši viņi nosaka akciju sabiedrību attīstības stratēģiju un taktiku. Rietumu ekonomiskajā teorijā ir pamatota tēze par tā saucamo "pārvaldnieku iekārtu", sakarā ar kuru būtiski ir mazināta īpašnieku iespēja vadīt un kontrolēt akciju sabiedrību darbu.

Ievērojamais amerikāņu ekonomists *Dž. Gelbraits* savā grāmatā "*Jaunā industriālā sabiedrība*" pierāda, ka lielo korporāciju (tā ASV devē akciju sabiedrības) attīstību galvenokārt nosaka tehnostuktūra — samērā šaura pārvaldnieku grupa, kas gatavo un pieņem lēmumus. Kontrolpakešu turētājiem akcionāru kopsapulcēs, lemjot kardinālus jautājumus, jāvadās no tehnostuktūras sagatavotās informācijas un jāpieņem tās ieteiktie risinājumi. Pārvaldnieku virsotne saņem augstas algas, lielas prēmijas un parasti ir lielāku vai mazāku akciju pakešu īpašnieki. Ja akciju sabiedrība strādā neveiksmīgi, akcionāri nomaina tehnostuktūras vadību.

Ļoti līdzīgas akciju sabiedrībām ir *sabiedrības ar ierobežotu atbildību* (SIA). To līdzīpašnieki materiāli atbild par saimniekošanas rezultātiem tikai sabiedrībā ieguldīto līdzekļu ietvaros. Ja sabiedrība bankrotē, tās dalībnieki neatbild ar personisko mantu par uzņēmuma saistībām. Šīs apvienības ir parasti mazākas nekā lielākā daļa akciju sabiedrību. Latvijas likumdošana arī paredz mazāku sākuma ieguldījumu šādu sabiedrību dibināšanā. SIA var būt pat viena īpašnieka uzņēmums.

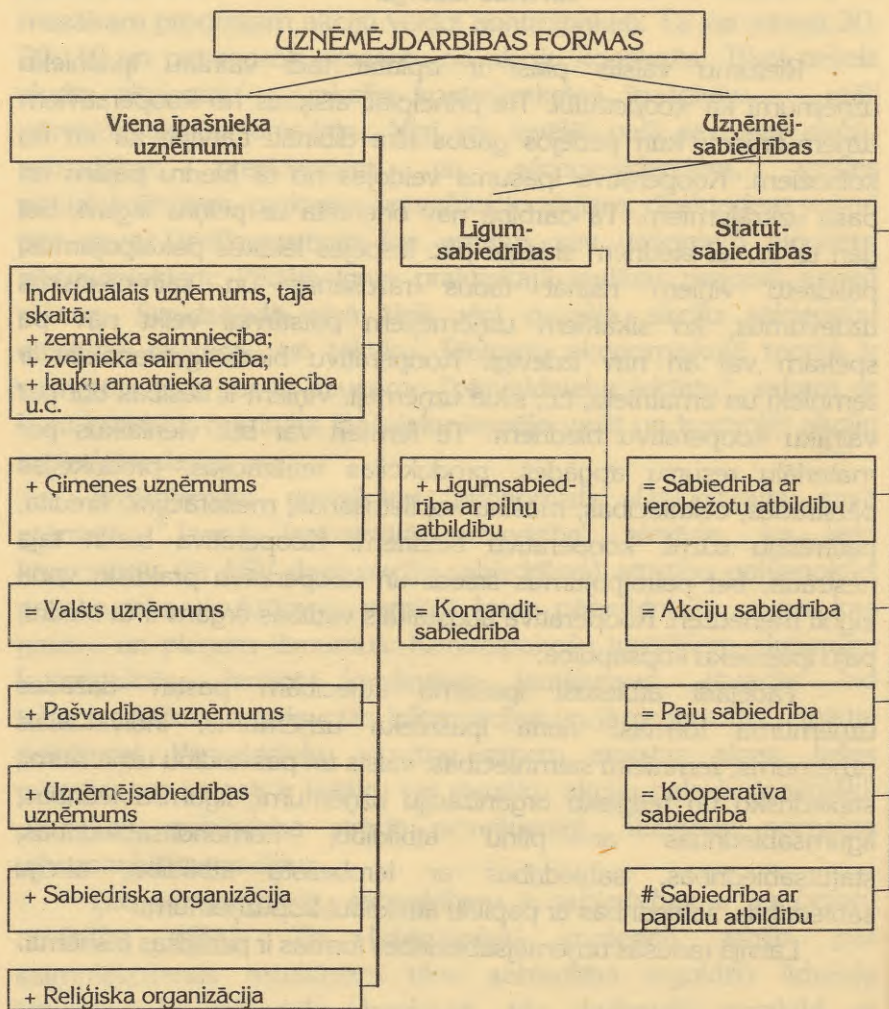
4.1.5. Kooperatīvi un uzņēmējdarbības formas Latvijā

Rietumu valstīs plaši ir izplatīti tādi vairāku īpašnieku uzņēmumi kā *kooperatīvi*. Tie principiāli atšķiras no kooperatīviem uzņēmumiem, kuri pēdējos gados tika dibināti Latvijā, kā arī no kolhoziem. Kooperatīva īpašums veidojas no tā biedru pajām un pašu uzkrājumiem. Tā darbība nav orientēta uz peļņas iegūvi, bet gan uz to, lai biedriem sniegtu pēc iespējas lētākus pakalpojumus, palīdzētu viņiem risināt tādus ražošanas un saimnieciskus uzdevumus, ko sīkākiem uzņēmējiem patstāvīgi veikt nav pa spēkam vai arī nav izdevīgi. Kooperatīvu biedri galvenokārt ir zemnieki un amatnieki, t.i., sīkie uzņēmēji. Viņiem ir tiesības būt par vairāku kooperatīvu biedriem. Tā fermeri var būt vienlaikus par materiālu resursu apgādes, produkcijas realizācijas, produkcijas pārstrādes, celtniecības, mašīnu koplietošanas, meliorācijas, kredīta, patērētāju u.tml. kooperatīvu biedriem. Kooperatīva biedri tajā nestrādā, bet pakalpojumus sniedz un kooperatīvu praktiski vada algoti menedžeri. Kooperatīva augstākais vadības orgāns ir tā biedru, paju īpašnieku kopsapulce.

Tādējādi atbilstoši īpašuma attiecībām pastāv dažādas uzņēmuma formas: viena īpašnieka uzņēmums, individuālais uzņēmums, zemnieku saimniecības, valsts un pašvaldību uzņēmumi, sabiedrisko un reliģisko organizāciju uzņēmumi, līgumsabiedrības, līgumsabiedrības ar pilnu atbildību, komanditsabiedrības, statūtsabiedrības, sabiedrības ar ierobežotu atbildību, akciju sabiedrības, sabiedrības ar papildu atbildību, kopuzņēmumi.

Latvijā radušās uzņēmējdarbības formas ir parādītas 6.shēmā.

Uzņēmējdarbības formas Latvijā

+ — pilna atbildība; = — ierobežota atbildība; # — papildu atbildība

Pēdējos gadu desmitos sāk veidoties jauna tipa attiecības, kad privātie uzņēmumi pāriet pašu strādātāju īpašumā. Pastāv

speciālas programmas, kas veicina šo procesu; īpašs kredīts palīdz šādu uzņēmumu izpirkšanā.

Kā redzam, mūsdienās pastāv dažādas īpašuma formas. Īpašuma tiesības sargā tās vai citas valsts likumdošana. Tikai tad, kad īpašuma tiesības nav apdraudētas, to īpašnieki ir ar mieru riskēt ar savu mantu, lai attīstītu un paplašinātu ražošanu un apmierinātu iedzīvotāju vajadzības pēc precēm un pakalpojumiem.

Atbilstoši īpašuma formām veidojas arī pārējās ekonomiskās attiecības. Piemēram, tādas ir saražotā produkta piesavināšanas attiecības. Pateicoties tām, īpašniekam ir tiesības rīkoties ar savu īpašumu. Tāpat atbilstoši īpašuma formām veidojas noteiktas attiecības starp darba devēju un darba ņēmēju; ienākumu sadales attiecības: atalgojums, peļņa, procents un rente; preču pirkšanas un pārdošanas attiecības, kuru rezultātā notiek nopirkto preču un naudas īpašnieku maiņa. Tas savukārt dod iespēju iegūto mantu patērēt; patērēt drīkst tikai to, kas konkrētai personai pieder, kas ir nopelnīts un piesavināts sadales vai īpašnieku maiņas rezultātā.

4.2. Tirgus

4.2.1. Tirgus jēdziens un tirgus dalībnieki

Ekonomikā tirgu nedrīkst saprast kā vietu, piemēram, Rīgas centrāltirgu, kurā notiek preču pirkšana un pārdošana. Bet tas ir jāapskata kā daudzšķautņaina ekonomisko attiecību sistēma.

Tirgus ir īpašs mehānisms, kas savieno konkrētas preces vai pakalpojuma pircējus un pārdevējus. Tajā ietilpst ekonomikā funkcionējošie dažādie produktu, resursu un naudas tirgi un starp tiem pastāvošie savstarpējie sakari, kā arī cenu veidošanās šajos tirgos, ierobežoto resursu sadale, resursu piegādātāju un patērētāju nodrošināšana ar informāciju, atbilstoši kurai tie pieņem lēmumus un izdara izvēli.

Tirgū darbojas trīs saimniekošanas subjekti ar noteiktu mērķi:

1) mājsaimniecības; 2) uzņēmumi, firmas un nozares; 3) valdība.

Apskatisim katra ekonomiskā subjekta lomu tirgū, izmantojot 7.shēmu.

7. shēma

**Saimniecisko subjektu loma tirgū
(vienkāršots tirgus modelis)**

Mājsaimniecība ir ekonomiska vienība, kas sastāv no vienas vai vairākām personām. Tirgus sistēmā mājsaimniecības veic divējādu lomu: *pirmkārt*, tās ir ekonomisko resursu (zemes, darbaspēka, kapitāla, uzņēmējspēju) īpašnieki un to piegādātāji tirgū; *otrkārt*, mājsaimniecības vienlaikus ir patērētāji, jo tās par pārdotajiem resursiem gūst ienākumu naudas veidā, kuru izmanto nepieciešamo preču un pakalpojumu iegādei ar mērķi, lai iegūtu vislielāko derīgumu.

Uznēmumi, firmas, nozares tirgū darbojas kā ražošanas organizētāji. Vienkāršības labad modeli ir parādīts, ka šie

saimniekošanas subjekti ražo un piedāvā tirgū tikai patēriņam paredzētās preces un pakalpojumus. To mērķis ir peļņas maksimizācija.

Valdība tirgū darbojas, lai īstenotu nodokļu politiku, ražotu sabiedriskās preces, regulētu ražošanu un virzītu to uz labāku galarezultātu sasniegšanu ekonomikā un iedzīvotāju vispārējās labklājības nodrošināšanu.

4.2.2. Tirgus veidi

Tirgus saimniecību raksturo vairāki tirgus veidi. Viens no tiem ir *patēriņa priekšmetu tirgus* — ekonomisko attiecību sistēma, kas savieno patēriņa preču ražotājus ar patērētājiem. Šim tirgum ir raksturīgi specifiski pārdošanas nosacījumi un organizācija, savi īpaši konkurences un cenu veidošanās mehānismi. Preces no ražotājiem pie patērētājiem nogādā starpnieki — vairumtirdzniecības un mazumtirdzniecības uzņēmumi. Mazumtirdzniecības tīklā preces tiek tieši pārdotas patērētājiem. Šo tīklu veido gan šauri specializēti veikali, kioski, gan arī lieli universālveikali, lielas tirdzniecības firmas u.c.

Pakalpojumu tirgū realizē sadzīves, komunālos, speciālos u.c. pakalpojumus, kam ir preces ekonomiskā forma.

Ražošanas līdzekļu tirgū tiek pārdoti materiālie resursi. Šis tirgus ir visai diferencēts. Ir iespējams izdalīt energoresursu tirgu, metālu tirgu, būvmateriālu tirgu, iekārtu tirgu utt. Specifisks ražošanas līdzekļu tirgus ir kapitālās celtniecības objektu tirgus. Tajā celtniecības, montāžas firmas pārdod ražošanai pilnīgi sagatavotus uzņēmumus, atsevišķus cehus, ražotnes. Iekārtas galvenokārt tiek ražotas un pārdotas, pamatojoties uz pasūtījumu. Arī ražošanas līdzekļu tirgū darbojas starpnieki, tajā skaitā lieli vairumtirdzniecības uzņēmumi ar plašām noliktavām. Šo tirgu apkalpo arī preču biržas. Īpašā tirgū pārdod zemi, mežus, zemes dziļu bagātības.

Darbspēka tirgū tiek piedāvāts un pirkts darbspēks.¹ Svarīgs darbspēka tirgus nosacījums ir brīva darbspēka kustība.

Naudas jeb kredītu tirgū par noteiktu maksu (procentu) pārdod (aizdod) īpašu preci — brīvos naudas līdzekļus, bet *vērtspapīru tirgū* notiek akciju, obligāciju un citu vērtspapīru realizācija.

Bez tam vēl darbojas *zinātniski tehniskās* un *komerciālās informācijas tirgus*, *dzīvojamo namu*, *vasarnīcu*, kā arī *atsevišķu dzīvokļu tirgus*. Valūtas tirgu pārstāv specializētas bankas, birža, maiņas punkti.

Territoriālā skatījumā izšķir nacionālo, reģionālo un pasaules tirgu.

Augstāka attīstības līmeņa tirgi ir biržas.

4.2.3. Biržas

Birža ir organizatoriski noformēts, regulāri funkcionējošs tirgus, kurā notiek daudzveidīgi pirkšanas un pārdošanas darījumi.

Pirmie biržu darījumi radās jau 14.gadsimtā Itālijā sakarā ar ārējās tirdzniecības attīstību. Nosaukums "birža" ir saistīts ar Nīderlandi. Briges pilsētā patriciešu dzimtas Van der Bursa nama tuvumā notika tirgotāju tikšanās darījumu kārtošanai. Šī nama fasādi rotā (arī vēl mūsdienās) ģerbonis, uz kura ir attēloti trīs maciņi. Vārds "birža" ir radies no latīņu valodas vārda "*bursa*", kas tulkojumā nozīmē "maku".

Strauja biržu attīstība notika laikā no 15.—16.gadsimtam. 1460.gadā tika nodibināta Antverpenes birža. 1462.gadā — Lionas birža, 1530.gadā — Amsterdamas birža, 1554.gadā — Londonas birža.²

¹ Atbilstoši daudzu ekonomistu teorētiku uzskatam, darbspēks tiek nevis pirkts, bet tikai iznomāts. Pēc citu uzskāta, tiek pirkts darbs kā pakalpojums.

² Sk. konkrētāk par biržu rašanās vēsturi: Бродель Ф. Игры обмена. - Пер. с французского Л.Е.Куббеля. - М.: Прогресс, 1988. - Т.2. - С.84. - 101.

Biržu uzplaukums notika 19.gadsimta otrajā pusē. Šo periodu raksturo intensīva tirdzniecība un akciju sabiedrību veidošanās.

Atkarībā no tirdzniecisko darījumu objekta — vai tās ir prece, vērtspapīrs, nauda, vai darba spēks — darbojas dažādas biržas: preču birža, fondu birža, valūtas birža un darba birža.

Preču birža ir vieta kur tiek saņemta informācija un slēgti preču pirkšanas un pārdošanas darījumi pēc to paraugiem vai standartiem. Atšķirībā no parastā tirgus, kur pārdod reālas preces, biržā tirdzniecisko darījumu objekts ir preču piegādes dokumenti, tā, piemēram, labības biržā var pārdot nākamā gada ražu. Kamēr tankkuģis ar naftu ceļo no Persijas jūras liča uz Eiropu, tā krava bieži vien tiek daudzkārtīgi pirktā un pārdota naftas biržā.

Par biržas precēm var būt kvalitatīvi vienveidīgas preces, tādas kā labība, kokvilna, akmeņogles, nafta u.tml., kuras var pārdot pēc paraugiem vai šo preču apraksta. Preču biržā darījumi notiek, slēdzot pirkšanas un pārdošanas līgumus. Tie var būt noslēgti par reālu preci, kuru biržas eksperti iepriekš ir apskatījuši, vadoties pēc paraugiem, standartiem u.tml., un to piegādi noteiktā termiņā. Var būt arī līgums par dokumenta (nevis preces) pārdošanu, kas apstiprina pircēja tiesības uz dokumentā norādīto preci. Preču piegādes termiņi, kvalitatīvie raksturlielumi tiek uzrādīti šajā līgumā.

Līdzīgi preču biržām darbojas *izsoles*. Piemēram, Holandē populāras ir ziedu un dārzeņu izsoles. Izsolē tiek piedāvātas reālas preces; to cena veidojas atbilstoši pieprasījumam un piedāvājumam. Visas piegādātās preces izsoles bāzē ir paredzēts iztirgot tajā pašā dienā. Pēc preču nopirkšanas pircējs tās nogādā veikalos pārdošanai.

Pastāv divu veidu preču biržas: *universālās* un *specializētās*. Universālās biržas vienlaikus tirgo dažādas preces, bet specializētās biržas tirgo vienveidīgu preci. Pirmā tika nodibināta universālā preču birža 1608.gadā Amsterdamā. Šīs biržas vispusīgais raksturs ir saglabājies līdz mūsdienām. Vēlāk sāka veidoties specializētās preču biržas. It īpaši Londonā un Ņujorkā gandrīz katrai plašākai tirdzniecības nozarei bija sava speciālā preču birža. Piemēram,

Ņujorkā darbojās vecākā kokvilnas birža pasaulē, kas ir dibināta 1808.gadā; cukura un kafijas biržas ir dibinātas 1882.gadā. Starptautiska nozīme ir Ņujorkas un Londonas metāla biržām.

Mūsdienās ir vērojama universālu preču biržu radišanas tendence. Piemēram, vienā no pasaules lielākajām biržām Čikāgā slēdz darījumus par biešu, kukurūzas, auzu, sojas pupu, sojas eļļas, kā arī par finiera, sudraba, zelta, naftas, mazuta, benzīna un vērtspapīru tirdzniecību. Arī Ņujorkas kokvilnas birža ir uzsākusi darījumus ar citrusaugu un naftas tirdzniecību.

Fondu birža ir vieta, kur pērk un pārdod visāda veida vērtspapīrus. Tā rada tūlītēju iespēju pārvērst naudas līdzekļus vērtspapīros un otrādi. Tādējādi ar fondu biržas starpniecību brīvos naudas līdzekļus, kuri nav ieguldīti citur, var mērķtiecīgi novirzīt uzņēmējdarbības izvēšanai.

Kāds ir pircēju mērķis, pērkot vērtspapīrus? *Pirmkārt*, vērtspapīru pircēji vēlas gūt lielāku ienākumu dividendu vai procentu veidā, salīdzinot ar ienākumiem (procentiem), ko dod noguldījumi bankā. *Otrkārt*, viņi vēlas gūt ienākumus no biržas spēles. Vērtspapīriem ir cena, ko sauc par kursu. Šī cena svārstās atkarībā no konkrētā vērtspapīra piedāvājuma un pieprasījuma samēra. Ja kursam ir tendence celties, tad ir liederīgi vērtspapīru šodien pirkt lētāk, lai rītdien to pārdotu dārgāk. To dēvē par spēli uz kursa paaugstināšanu.

Ir iespējams spēlēt arī uz kursa pazemināšanu. Ja kurss pazeminās, ir jēga šodien vērtspapīru pārdot dārgāk, lai rīt to nopirktu lētāk. Jāatzīmē, ka lielākā daļa biržas operāciju nav saistītas ar centieniem saņemt dividendes vai procentus, ko dod vērtspapīri, bet gan ar vēlēšanos saņemt šo vērtspapīru kursu starpību.

Vērtspapīru kursi tiek regulāri publicēti speciālā biržas biļetenā; informācija par tiem ir lasāma arī dienas presē un skatāma televīzijā. Apskatot situāciju Ņujorkas fondu biržā, tiek lietots *Dova-Džonsa indekss*. Tas ir rādītājs, ar kura palīdzību novērtē Ņujorkas biržā reģistrēto lielālo kompāniju akciju kursa izmaiņas. To aprēķina pēc īpašas formulas divas reizes dienā.

Dova-Džonsa indekss nav tieši atkarīgs no atsevišķu akciju cenas, bet gan tas rāda lielāko ASV kompāniju vidējo akciju kursu, kuru mēra punktos. Līdzīgi rādītāji tiek lietoti arī citās valstīs, kurās darbojas augsti attīstīti finansu tirgi.

Valūtas birža ir vieta, kur notiek ārzemju naudas pirkšana un pārdošana vairumā. Valūtas biržu operāciju objekti ir arī ārvalstu vekseli un cita veida parādzīmes.

Darba biržu galvenais uzdevums ir palīdzēt bezdarbniekiem atrast darbu. Šajā sakarā darba biržās tiek veidotas informācijas bankas par darbaspēka pieprasījumu un piedāvājumu valstī vai reģionā.

Biržas struktūru, pārvaldi un funkcijas nosaka tās statūti. Biržu pārvalda tās komiteja, kuru ievēl biržas sabiedrība uz noteiktu laiku. Biržas darījumus kārtā tās starpnieki; mākleri, brokeri, dileri. Viņu uzdevums ir pārdevējiem atrast pircējus un otrādi. Biržas ienākumus veido galvenokārt maksa par starpniecības pakalpojumiem.

4.3. Nauda

Iepriekšējā nodaļā redzējām, ka tirgus var sekmīgi funkcionēt tikai tad, ja vienlaikus ar resursu un preču kustību notiek arī naudas kustība. Šajā nodaļā noskaidrosim naudas būtību un funkcijas, kā arī naudas veidus.

Nauda ir viss, kas pilda apgrozības līdzekļa, vērtības mēra un uzkrāšanas līdzekļa funkcijas.

4.3.1. Nauda kā apgrozības līdzeklis

Šo funkciju nauda pilda vienmēr, kad notiek samaksa par saņemtajām precēm un pakalpojumiem. Nauda ir līdzeklis, kas padara maiņu daudz ērtāku, vienkāršāku un izdevīgāku. Tā aizstāj neefektīvo bārtera tirdzniecību, kad notiek vienas preces vai pakalpojuma maiņa pret citu preci vai pakalpojumu. Nauda kā

apgrozības līdzeklis neradās uzreiz, bet gan vēsturiskās attīstības gaitā, attīstoties preču ražošanai un tirdzniecībai.

Cilvēku sabiedrības sākumposmā naudas nebija. Cilvēki dzīvoja ģintīs un ciltīs. Visus saražotos vai no dabas iegūtos produktus viņi patērēja paši savu vajadzību apmierināšanai. Tirdzniecība starp kopienām nepastāvēja. Produktu maiņa notika tieši, mainot vienu lietu pret otru bārtera darījumu veidā. Piemēram, ja kādai ciltij, kura ražoja graudus, bija vajadzīgi mājlopi, šī cilts tos ieguva, dodot kādai citai ciltij graudus un pretī saņemot mājlopus. Tātad notika tieša produktu maiņa. Naudas klātbūtne nebija vajadzīga. Šādu tirdzniecību, kas norisinās bez naudas, sauc par bārteru.

Vēlāk, attīstoties sabiedriskajai darba dališanai, rodas iespēja ražot vairāk preču, nekā to ir nepieciešams pašu patēriņam. Līdz ar to palielinās apmaiņā nonākošo produktu daudzums. Maiņa kļūst regulāra. Šādos apstākļos maiņā sāk piedalīties nevis divas nejaušas preces kā agrāk, bet gan daudzas preces, un to maiņa notiek jau ar trešās preces palīdzību.

Lai iegūtu vienas preces vietā citu precī, preču īpašniekam kļūst arvien sarežģītāk un grūtāk atrast tādu pircēju, ar kuru var vienoties par apmaiņu. Tāpēc rodas nepieciešamība pēc tādas preces, ko var mainīt pret jebkuru citu precī, kura tirgū pilda naudas lomu. Piemēram, zābaku īpašniekam ir vajadzīgs cirvis, bet cirvja īpašniekam ir nepieciešami nevis zābaki, bet gan labība. Šajā gadījumā tieša preču maiņa, kā tas bija agrāk, starp šiem diviem īpašniekiem nevar notikt. Vienam preču ražotājam vairs nav vajadzīga tieši tā prece, ko gribētu pārdot otrs ražotājs. Minētajā piemērā zābaku īpašniekam ir jāatrod tirgū tāda prece, kura biežāk par citām nonāk maiņā un kuru visi labprāt ņem pretī, lai apmainītu to pret jebkuru citu precī. Pieņemsim, ka tā ir aita. Tikai pēc tam, kad viņš ir ieguvis aitu, to iemaina pret cirvi. Savukārt cirvja īpašnieks, saņemis maiņā pret savu cirvi aitu, to apmaina pret labību. Tādējādi noteiktā sabiedrības attīstības pakāpē maiņa var notikt tikai tajā gadījumā, kad no visa preču klāsta tirgū izdalās kāda konkrēta prece, kurai pašai ir vērtība un kuru var apmainīt

pret jebkuru citu preci. Šī prece iegūst maiņas vidutāja lomu, kļūst par dažādu preču vērtību mērauklu un pārvēršas par naudu.

Nauda, kļūdama par starpnieci preču apgrozības procesā, pilda *apgrozības līdzekļa funkciju*. Tas dod iespēju nomainīt maz efektīvos bārtera darījumus un samazināt apgrozības izmaksas. Galarezultātā tas veicina ražošanas specializācijas un tirdzniecības attīstību un vispārēju sabiedrības progresu.

Nevar apgalvot, ka mūsdienās būtu pilnīgi izskausti bārtera darījumi. Pastāvot noteiktiem apstākļiem, piemēram, augstam inflācijas līmenim valstī, bārtera darījumiem tirdzniecībā tiek dota lielāka priekšrocība nekā skaidras naudas norēķiniem.

Alternatīva naudai kā apgrozības līdzeklim vai bārtera darījumu izmantošanai ir dažādu talonu izplatīšana. Valdības ir spiestas tos ieviest gadījumos, ja ir nepieciešams racionēt vienas personas vienu vai otru preču vai pakalpojumu maksimālo patēriņu. Racionēšanas mērķis ir ierobežot pieprasījumu apstākļos, kad preču trūkst, bet cenas tiek regulētas. Racionēšana garantē nepieciešamo preču iegādi, dod iespēju uzturēt cenas pietiekami zemā līmenī, regulē preču pieprasījuma un piedāvājuma saskaņošanu.

4.3.2. Nauda kā vērtības mērs

Šo funkciju nauda pilda, salīdzinot un samērojot pēc kvalitātes dažādas preces un pakalpojumus. Naudu kā vērtības mēru iespējams lietot tāpēc, ka visās valstīs ir pieņemts savs vērtības mērs. Piemēram, Latvijā vērtības mērs ir lats, ASV — dolārs, Vācijā — marka utt.

Tas dod iespēju daudzveidīgo preču un pakalpojumu vērtību izteikt cenās. Savukārt iedzīvotāji, izmantojot latus un santimos izteiktas preču cenas, var salīdzināt dažādu preču vērtību bez sevišķas piepūles. Piemēram, ja viena prece maksā 20 latus, bet cita — 10 latus, tad pirmās preces vērtība ir divas reizes lielāka.

Pateicoties vērtības mēra funkcijai, nauda kalpo kā uzskaites līdzeklis. Ar tās starpniecību tiek kārtota grāmatvedības uzskaitē.

Naudā tiek aprēķinātas firmas, uzņēmuma ražošanas izmaksas, ienākumi, peļņa, kā arī tiek noteikti makrolimeņa rādītāji, tādi kā iekšzemes kopprodukts, nacionālais ienākums u.c. Nauda kā vērtības mērs dod iespēju viegli salīdzināt dažādu preču vērtību, noteikt ražošanas izdevīgumu un pieņemt atbilstošus ekonomiskās darbības lēmumus.

4.3.3. Nauda kā uzkrāšanas līdzeklis

Trešā naudas funkcija ir nauda kā uzkrāšanas līdzeklis. Iedzīvotāji un uzņēmumi vienu daļu no saviem ienākumiem iztērē tūlīt, lai samaksātu par tirdzniecības darījumiem. Otru ienākumu daļu viņi pārvērš īpaša veida aktīvos, to uzkrāj. Tādējādi tiek nodrošināta naudas īpašniekam tās lietošanas iespēja nākotnē. Jebkurš aktīvs līdz noteiktam brīdim var kalpot kā uzkrāšanas līdzeklis. Cilvēki savu bagātību var glabāt arī dažādās citās formās: viņi var iegādāties dārglietas, mākslas darbus, nekustamo īpašumu, akcijas un obligācijas. Taču kā uzkrāšanas līdzeklis visvairāk ir piemērota nauda.

Naudas uzkrāšana kā visērtākā bagātības glabāšanas forma rada iedzīvotājiem drošības sajūtu par savu nākotni. Tā nodrošina sabiedriskās ražošanas paplašināšanu un ir nepieciešama rezerve apgrozībā esošās naudas daudzuma regulēšanai.

4.3.4. Naudas īpašības

Lai nauda varētu pildīt savas funkcijas, tai jāpiemīt vairākām īpašībām.

Pirmkārt, naudai jābaida iedzīvotāju *uzticība*. Sevišķi tas attiecas uz papirmaudu, kurai pašai par sevi ir niecīga vērtība. Taču papirmauda ir dekrēta nauda, jo valsts likumdošanas ceļā to ir pasludinājusi par likumīgu maksāšanas līdzekli. Ir svarīgi, lai cilvēki uzticētos un to izmantotu tirdznieciskajos darījumos.

Otrkārt, naudai jābūt *viendabīgai*. Vienai banknotei var būt tikai viena vērtība. Piemēram, sirmā senatnē, kad aita pildīja naudas lomu, tā varēja būt lielāka vai mazāka.

Treškārt, naudai jābūt *viegli dalāmai*. Tā ir viena no naudas priekšrocībām salīdzinājumā ar preču tiešu maiņu bārtera darījumos, jo senāk taču nevarēja mainīt pusaitu vai puszirgu. Piemēram, Latvijā tagad ir naudas zīmes 1, 2, 5, 10, 20, 50 un 100 latu nominālvērtībā. Sikākiem maksājumiem ir paredzētas maiņas monētas 1, 2, 5, 10, 20 un 50 santīmu vērtībā.

Ceturtkārt, naudai jābūt *ērti lietojamai*. Tai jābūt vieglai, ērti pāmēsājamai. Piemēram, senāk labība kā maiņas līdzeklis bija pavisam neparocīga nesāšanai vai transportēšanai uz tirgu, jo bija smaga. Savukārt kakao pupiņas kā maiņas līdzeklis diezgan ātri bojājās u.tml.

Piektkārt, nauda *nedrīkst* bojāties un *ātri nolietoties*. To jāizgatavo no tāda materiāla, kuram ir augsta kvalitāte un kas kalpo ilgi. Piemēram, dzelzs ir maz noderīga naudas izgatavošanai, jo tā ir smaga un ātri sarūsē. Varš ir labāks par dzelzi, bet arī tas ar laiku oksidējas.

Sestkārt, ļoti svarīga naudas īpašība mūsdienās ir tāda, ka nauda tiek izgatavota no speciāla materiāla un tā, *lai to nevarētu viltot*, piemēram, ar ūdenszīmēm, metāldiegiem u.tml. Piemēram, Latvijas lata naudas zīmei ir 10 pretviltošanas elementi. Naudai ir jābūt viegli pazīstamai. Sabiedrības attīstības gaitā ir pastāvējušas dažādas naudas formas.

4.3.5. Pirmatnējā nauda jeb preču nauda

Sabiedrības attīstības sākumposmā dažādās pasaules zemēs, atkarībā no cilvēku dzīves apstākļiem, naudas lomu pildīja dažādas preces. Piemēram, kalnu un mežu apvidos dzīvojošām tautām naudas lomu pildīja zvērādas. Mongolijā un Ķīnā kā nauda tika lietota tēja, citur — vergi, labība, zivis, sāls, gliemežvāki (vampums) utt. Latvijā pirmā nauda bija vadmala.

Preču maiņas agrīnajās stadijās kā ļoti iecienīts maiņas līdzeklis — nauda — tika izmantoti *mājlopi*. Arī nosaukums "nauda" ir cēlies no latīņu valodas vārda "pecus" un nozīmē "lopus". Tādi naudas nosaukumi kā rūpija nozīmē mājlopu baru vai kuģildi — govju naudu. Dažādas preces tika izmantotas kā nauda tāpēc, ka tās jebkurā maiņas aktā varēja apmainīt pret kādu citu priekšmetu, vienlaikus izmantot arī kā pārtikas produktus, piemēram, lopus, graudus, kakao u.tml. Abos gadījumos šīm precēm ir vienāda vērtība.

Pirmatnējās naudas lietošana bija ļoti neērta. Radās nepieciešamība meklēt tādus maiņas līdzekļus, kas ir viegli pārvietojami un nebojājas. Tādi līdzekļi bija zvēradas, sāls, gliemežvāki u.c. Taču minētajām precēm nepiemita visas tās īpašības, kuras ir nepieciešamas naudai. Tāpēc tālākā ražošanas un tirdzniecības attīstības pakāpē naudas lomu sāka pildīt arvien mazāks skaits preču, līdz pilnīgi notika pāreja uz metāla naudu.

4.3.6. Metāla nauda

Metāli ir vairāk piemēroti naudas funkciju pildīšanai nekā jau minētās dažnedažādās preces. Pirmie maiņas metāli bija smagi un mazvērtīgi: dzelzs, varš, alva, svins vai vara un alvas kausējums, vai arī alvas un cinka kausējums.

Vēsture liecina, ka tautas ir lietojušas tāda metāla naudu, kāds vienā vai otrā zemē bija atrodams. Piemēram, Ķīnā tika lietota alvas nauda, senajā Romā — vara nauda, bet vēlāk sudraba nauda.

Ražošanas un maiņas attīstības rezultātā mazāk vērtīgus metālus no apgrozības pakāpeniski sāk izspiest dārgmetāli — zelts un sudrabs. Tas notika tāpēc, ka zeltam un sudrabam piemīt īpašības, kuras visvairāk atbilst naudas prasībām. Dārgmetāli ir viendabīgi un viegli dalāmi, turklāt sadalīti nezaudē savu vērtību. Pateicoties savām ķīmiskajām īpašībām, dārgmetāli ir izturīgi. Šo metālu mazs apjoms un neliels svars satur lielu vērtību. Tie ir viegli pārvietojami. Pateicoties dabiskajām īpašībām, zelts un sudrabs kļūst par vislabāko materiālu naudas funkciju pildīšanai.

Vēsture liecina, ka dārgmetāli kā nauda tika lietoti sirmā senatnē. Norādījumi par zelta un sudraba naudas lietošanu ir atrodamī senās Ēģiptes likumos, senās Indijas svētajās grāmatās un Bibelē. Ķīnā, Indostānā, Irānā un Mezopotāmijā zelta nauda bija plaši pazīstama jau 2.gadu tūkstoši pirms mūsu ēras. Vairāk nekā pirms 3 tūkstošiem gadu zeltam bija naudas funkcijas Fenīķijā.

Anglijā zelts kā nauda sāka nedalīti valdīt, sākot ar 19.gadsimtu. Taču pārējās Rietumeiropas valstīs zelts kā nauda valda tikai kopš 19.gadsimta beigām līdz 1914.gadam. Šis periods tiek dēvēts par zelta standarta laikmetu.

Metāls kā nauda funkcionēja stieņu veidā. Tos lietoja pēc svara, jo preces cenu noteica metāla svara vienības. Tirdzniecībā bija nepieciešams, lai metāla stieņu jeb lējumu svars būtu apliecināts. Sākotnēji metāla stieņus zīmogoja atsevišķi tirgotāji ar personisko zīmogu, iegravējot uz tiem svaru un raudzi. Katru reizi, kad notika maiņa, pārdevējam nācās stieņus rūpīgi pārbaudīt, liekot tos uz svāriem. Naudas svēršana un metāla sastāva ķīmiskā noteikšana sagādāja lielas neērtības, un tāpēc šādi stieņi apgrūtināja maiņu. Vēlāk, attīstoties tirdzniecībai, notika metāla stieņu svara un satura viltošana. Līdz ar to zuda ticība atsevišķu tirgotāju zīmogiem. Lai šīs neērtības novērstu, valsts sāka izgatavot un zīmogot noteiktas formas metāla naudu jeb monētas.

4.3.7. Monētas

Par *monētu* sauc no metāla noteiktas formas izkaltas naudas zīmes. Tās ir apzīmētas ar zīmogu, kas apliecina monētas valstisko piederību, nominālvērtību un metāla saturu. Monētai parasti ir apaļa vai ovāla forma.

Monētu kalšana ir valsts monopols, jo mūsdienās vienīgi valstij ir tiesības kalt monētas un izlaist papirmaudu. Valsts nosaka monētas nosaukumu, materiālo saturu, no kā tiek kaltas monētas, tās lielumu, ārējās pazīmes un pieļaujamo novirzi no noteiktās masas.

Monētas var izgatavot kā no tīra zelta un sudraba, tā arī no cēlmetālu sakausējuma ar kādu citu metālu piejaukumu. Tīrs zelts un sudrabs ir mīksti metāli, un tas rada problēmas. Metāla nauda, kas kalta no tīra zelta un sudraba, bieži to lietojot, nodilst un zaudē daļu svara. Tāpēc, izgatavojot monētas no cēlmetāla, tam pievieno nelielu daudzumu kāda cita metāla. Pievienoto metālu, kas monētu padara cietāku un pasargā no nodilšanas, sauc par *ligatūru*. Bet svara attiecību starp cēlmetālu un ligatūru sauc par *raudzi*. Valsts ar likumu nosaka robežas, kurās drīkst svārstīties monētā noteiktais cēlmetāla daudzums. Ar likumu atļautais monētas svara samazinājums sakarā ar tās nodilšanu, kā arī pieļaujamā atkāpe atkāpe no raudzes tiek saukta par *remediju*. Monētas, kurās tīra zelta vai sudraba svars neatbilst remedijam, ir nepilnvērtīgas. ASV zelta dolāru monētas tiek izgatavotas no 916.raudzes zelta. Tā sakausējumā ir 91,6% zelta, 3% sudraba un 5,33% vara.

Monētas bija pazīstamas ļoti sen. Tās kala jau vairākus gadsimtus pirms mūsu ēras Grieķijā, Romā, Babilonijā, Ēģiptē un Persijā. Valsts likumīgā prasība ir izlaist apgrozībā pilnvērtīgas monētas. Tas nozīmē, ka *metāla cenai*, no kura ir izkaltas monētas, jābūt vienādai ar *monētas nominālo vērtību*.

Vēl 19.gadsimta sākumā pastāvēja uzskats, ka monētu izlaide, kurās metāla reālais saturs bija mazāks nekā to nominālā vērtība, ir cilvēku krāpšana. Pastāvēja uzskats, ka valdība nedrīkst saņemt peļņu no monētu emisijas. Ja monētu nominālā vērtība ir lielāka nekā to emisijas izdevumi, valdība gūst peļņu.

Pilnvērtīgu monētu kalšana rada problēmas. Tādā gadījumā, ja metāla cena, no kuras ir izgatavotas monētas, ir augstāka nekā to nominālā vērtība, šādas monētas pārstāj funkcionēt kā apgrozības līdzeklis. Privātpersonas pilnvērtīgās monētas izmanto peļņas iegūšanai. Viņas tās pārkausē un monētu saturu izlieto preču izgatavošanai. Neskatoties uz to, ka šāda rīcība ir pretlikumiska, taču vēsturē šādi fakti ir sastopami.

Naudas apgrozības attīstība rada iespēju izlaist arī nepilnvērtīgas monētas, jo zelta monētas apgrozības procesā ar laiku nolietojas un īstenībā kļūst nepilnvērtīgas. Tāpēc sāk izlaist

zelta aizstājējas, nepilnvērtīgas monētas, kuras tiek kaltas no mazvērtīgākiem metāliem. Tās kļūst par *maiņas monētām*. Maiņas monētu kā naudas lietošana ir ērta, jo tās tiek iedalītas sīkākās vienībās. Piemēram, lats sastāv no 100 santīmiem, dolārs — no 100 centiem u.tml.

Mūsdienās monētu kalšanai izmanto tādus metālus kā niķeli, bronzu, alumīniju, dzelzi, varu un cinku. Piemēram, 5, 10 un 20 santīmu monētas metāla saturs sastāv no vara, niķeļa un cinka sakausējuma, bet 50 santīmu, viena un divu latu monētas ir kaltas tikai no vara un niķeļa sakausējuma. Tās ir nepilnvērtīgas monētas, jo tiek kaltas no metāla, kura reālā vērtība ir mazāka nekā monētas nominālā vērtība. Laižot apgrozībā nepilnvērtīgas monētas, valsts rikojas apzināti, t.i., tā cenšas novērst metāla monētu pārkausēšanu un tā satura izlietošanu citām vajadzībām.

Mūsdienās ir sastopami gadījumi, kad metāla cena, no kura ir izgatavotas monētas, strauji pieaug. Līdz ar to naudas izgatavošanai nepieciešamais metāls kļūst ievērojami dārgāks nekā monētas nominālvērtība. Piemēram, bijušajā PSRS 90.gadu sākumā vienas kapeikas monētas kalšana izmaksāja 35 kapeikas, bet 5 kapeiku monētas kalšana — 1,45 rubļus. Tāpēc ļoti ātri šīs monētas izzuda no apgrozības.

Nepilnvērtīgas monētas netiek uzskatītas par naudu istā nozīmē, bet gan tikai par zināma veida norēķināšanās zīmēm. Kā jau noskaidrojām, par istu naudu tika atzīts vienīgi zelts, kuram ir visas naudas īpašības un vienāda vērtība gan kā monētai, gan kā precei. Visa pārējā nepilnvērtīgā nauda ir *naudas zīmes*, zelta naudas aizvietotājas, simboli, t.i., nosacīti kāda naudas lieluma apzīmējumi. Dažādie naudas aizvietotāji var būt pagatavoti kā no metāla, tā arī no papīra.

4.3.8. Papīrnauda un citas naudas formas mūsdienās

Ar laiku zeltu apgrozībā sāk aizstāt naudas zīmes, kurām nav tā vērtības. Sākumā šīm vajadzībām izmantoja ādu, pēc tam

noteikta standarta zīda audumu. Tikai vēlāk naudas zīmes sāka izgatavot no papīra, kas tika uzskatīts kā jaunā laikmeta civilizācijas simbols.

Pirmoreiz papīrnauda parādījās Ķīnā viduslaikos. Eiropā par to uzzināja no Venēcijas tirgotāja un ceļotāja Marko Polo, kurš apmeklēja Pekinu 1286.gadā. ASV tā parādījās 1692.gadā sakarā ar karu pret Kanādu. Eiropā papīrnaudu sāka izlaist 17.gadsimta beigās un 18.gadsimta sākumā. Francijā tā parādījās 1716.gadā. Anglijā papīrnaudu pirmoreiz izlaida Napoleona karu laikā. Krievijā papīrnauda pirmoreiz parādījās Katrinas II laikā — 1769.gadā.

Papīrnaudas priekštecis ir *vekselis*. 17.gadsimtā, strauji attīstoties ražošanai un maiņai, pieauga komerciālo vekseļu apgrozība. Bankas sāka uzpirkt privātos vekseļus, preti dodot bankas zīmes — *banknotes*, kas sāka funkcionēt kā kredītnauda un aizstāja metālnaudu.

Banknotes izlaida apgrozībā emisijas bankas. Attīstoties ražošanai, arī banknošu apgrozība strauji pieauga. Bankas tās sāka izmantot kā aizdevuma jeb kredīta līdzekli. Banknošu emisijai pieaugot, 18.gadsimta otrajā pusē un 19.gadsimta sākumā daudzās Eiropas valstīs banknotēm bija nacionālas naudas nozīme. Sākotnēji tās bija nodrošinātas ar zeltu. Vēlāk banknotes netiek nodrošinātas ar zeltu, līdz ar to tām nav vairs vērtības. Tās pārvēršas par papīrnaudu.

Papīrnauda ir naudas zīmes, ko izlaiž valsts kā obligātu maksāšanas līdzekli. Izlaižot papīrnaudu, valsts nosaka tās kursu jeb cenu attiecībā pret citu valstu valūtām.

Visu naudas plūsmu veido skaidrā nauda, t.i., papīrnauda un monētas, un bezskaidra nauda. Pēdējā ir banku depozīti, dažādi sertifikāti, čekī u.tml., kas pilda arī naudas lomu. Sikāk šie jautājumi tiks apskatīti nodaļā par bankām.

Norēķini skaidrā naudā valstij izmaksā ļoti dārgi. Šīs izmaksas ir saistītas ar jaunu banknošu izlaišanu apgrozībā, monētu kalšanu, nolietotās naudas izņemšanu no apgrozības, kā arī ar skaidrās naudas apgrozības apkalpošanas personāla uzturēšanu. Aprēķini rāda, ka šie izdevumi sastāda apmēram 6—10% no

kopējā skaidrās naudas apjoma valstī. Tāpēc daudzās valstīs, lai norēķinātos par preču pirkumiem un pakalpojumiem, papirmaudas un monētu vietā izmanto lētāku un ērtāku norēķinu sistēmu — čekus, vekselus un elektronisko naudu jeb plastikāta norēķinu kartes. Mūsdienās visās daudz maz attīstītās valstīs jau ļoti plaši norēķinos izmanto elektronisko naudu. Ievērojot to, autors šajā darbā šim jautājumam velta atsevišķu paragrāfu.

4.3.9. Elektroniskā nauda

Elektroniskā nauda ir bezskaidras naudas norēķinu forma. Tā ir *magnētisko svītru kartes un čipkartes*. Elektroniskās naudas lietošana ir ērta, droša un daudz lētāka. Tās apkalpošana izmaksā 6—8 reizes mazāk nekā čeku maksājumu apstrāde.

Vēsture liecina, ka pirmās plastikāta kartes parādījās jau šī gadsimta sākumā. Tās ieviesa ASV lielās naftas kompānijās, lai atvieglotu norēķinus naftas uzpildes stacijās. Taču būtiska nozīme elektroniskās naudas attīstībā bija *Diners Club debetkartēm*, kuras ieviesa 1950.gadā, lai samaksātu par pakalpojumiem restorānos un viesnīcās vairākās ASV pilsētās. Debetkartes ideja radās Ņujorkas kredīta izsniegšanas firmas īpašniekam Frenkam Maknamare. Kādā dienā viņam nepietika naudas, lai restorānā norēķinātos par pusdienām. Viņš ierosināja noorganizēt klubu, kura biedri varētu pusdienot restorānā uz kredīta. Drīz vien šī ideja tika īstenota. 1950.gada 28.februārī tika nodibināts Pusdienotāju klubs (*Diners Club*). Tajā līdzdalības maksa bija 5 dolāri. Šajā klubā tika iesaistīti 22 restorāni un viena viesnīca.

Jau 1958.gadā tika izlaista pirmā universālā debetkarte — *American Express*. Tās izmantošanas iespējas bija daudz plašākas salīdzinājumā ar speciālajām kartēm. Plastikāta norēķinu kartes ASV kļuva arvien populārākas. Piecdesmito gadu beigās tās izdeva daudzas ASV bankas.

Šajā jomā vadošā banka bija *Bank of America*. Vēlāk šī banka operāciju veikšanu ar kartēm uzticēja atsevišķai kompānijai — *VISA International*.

Plastikāta norēķinu kartes sāka ieviest arī citās rūpnieciski attīstītās valstīs. Mūsdienās šīs kartes izsniedz bankas, dažādas starptautiskas organizācijas, finanšu iestādes un tirdzniecības uzņēmumi, tranzīta un tūrisma kompānijas u.c.

Plastikāta norēķinu kartes ir starptautiski standartizētas: tās ir vienāda izmēra, noteiktā vietā ir ievadīti visi dati un izveidota vienvēidīga to pārbaudes tehnoloģija. Tas dod iespēju šīs kartes lietot dažādās valstīs un risināt jautājumu par infrastruktūras vienvēidīgu uzbūvi.

4.3.10. Elektroniskās naudas formas

No tehniskā viedokļa raugoties, izšķir šādas kārtes: magnētiskās jeb magnētisko svītru kartes un elektroniskās jeb čipkartes.

Magnētisko karšu attīstības sākumposmā informācija uz kartes tika attēlota ar reljefa uzspiešanas metodi. Ar šādu tehnoloģiju varēja nodrošināt tikai informācijas vizuālu nolasišanu un nospiedumu iegūšanu uz papīra. Pašlaik šāds informācijas attēlošanas veids uz plastikāta kartēm tiek lietots tikai kā papildinājums citiem veidiem.

Tagad informācija par kartes īpašnieku un tās izdevēju tiek *iekodēta uz magnētiskās svītras*, kura ir iemontēta plastikāta kartē. Taču tajā netiek ievadīta informācija par kartes lietotāja finansiālo stāvokli. Tāpēc, veicot maksājumus ar magnētisko karti, ikreiz pārdevējam ir jāsazinās ar banku, lai pārliecinātos par pircēja maksātspēju. Turklāt kases čeks ir jāparaksta, lai pārdevējs varētu to salīdzināt ar personisko parakstu uz kartes paneļa. Pārdevējs var lūgt kartes lietotāju uzrādīt arī viņa personību apliecinātāju dokumentu. Magnētiskās kartes tiek dēvētas par informācijas nesējkartēm, un tās nav pilnīgi aizsargātas no viltošanas un ļaunprātībām.

Daudz drošākas un ērtākas ir *elektroniskās jeb čipkartes*. To uzbūves pamatā ir mikroprocesora tehnoloģija. Kartes korpuss arī tiek veidots no plastikāta materiāla. Tās galvenā sastāvdaļa ir

kartes virspusē ievietotā silīcija kristāla mikroshēma jeb čips — neliels dators. Tajā iespējams ievadīt ļoti plašu informāciju. Taču parasti datorā ievada personas identifikācijas numuru (PIN kods) un noteiktu naudas summu. Tāpēc lietojot čipkarti, nav nepieciešams sazināties ar kartes apkalpošanas centru, lai pārbaudītu lietotāja maksātspēju utt., jo šī informācija ir iekodēta kartē — čipā.

Čipkarti var izmantot arī kā *elektronisko maciņu*. Tā nav bankas karte, bet to var nopirkt pat kioskā, uzlādēt speciālā automātā noteiktu naudas summu un izmantot norēķiniem. Čipkarti var izmantot arī papildu funkciju veikšanai, ievadot tajā pases datus, testamentu u.c. dokumentus.

Plastikāta norēķinu karšu izmantošanā jaunākais sasniegums ir *lāzeru karte*. Taču to apkalpošanai ir nepieciešamas sarežģītas lāzerrickārtas, kuras ir ļoti dārgas.

Patlaban dažādās pasaules valstīs visplašāk tiek lietotas *magnētiskās svītru kartes*. Tās sastāda 70% no visiem maksājuma karšu veidiem. Taču līdz 2001. gadam *Europay International S.A.* paredz atteikties no magnētiskajām kartēm un pāriet uz čipkartēm.

Atkarībā no to izsniegšanas nosacījumiem, izšķir kredītkartes un debetkartes.

Kredītkartes dod iespēju pirkt preces un izmantot pakalpojumus uz kredīta. Kredītkartes lietotājs var saņemt īstermiņa kredītu, kuru piešķir banka vai specializēta finansu iestāde.

Piemēram, ASV, lai saņemtu kredītkarti, ir jāievēro šādi noteikumi: kartes saņēmējam ir jābūt pilngadīgam ar pastāvīgu dzīvesvietu, viņam jāatver norēķinu konts kādā ASV bankā, jābūt stabilam gada ienākumam. Kartes saņēmējam jāiesniedz iesniegums, kurā ir ziņas par ģimenes lielumu, apgādājamo skaitu un to vecumu, ienākumiem, ires maksu, kā arī jāuzrāda dzīvesvieta un darba vieta, telefona numuri. Pēc iesniegto datu rūpīgas pārbaudes un klientu maksātspējas noskaidrošanas, plastikāta karte tiek izsūtīta prasītājam pa pastu.

Kreditkartes īpašniekam ir atļauts iegādāties preces un saņemt pakalpojumus uz kredīta vienu mēnesi. Pēc tam viņam jāatmaksā iztērētā naudas summa. Ja parādu neatdod noteiktā termiņā, tad kredītkartes lietotājs maksā konkrētu procenta likmi.

Savukārt komercstruktūras (veikali, viesnīcas, restorāni, degvielas uzpildes stacijas u.c.) maksā kredītiestādēm noteiktu procentu no kopējiem ieņēmumiem par tiesībām pieņemt norēķinus ar kredītkartēm. Katras dienas beigās par izdarītajiem maksājumiem ar kartēm elektroniskā informācija nonāk kredītkaršu izsniegšanas centrā. Kopējie ienākumi tiek sadalīti divās daļās: viena daļa paliek komercstruktūrai, bet otra tiek nodota kredītiestādei. Piemēram, par *VISA* un *Eurocard/MasterCard* kredītkaršu pieņemšanu veikalam paliek 1—2% no pirkuma summas, bet par *American Express* kredītkaršu pieņemšanu paliek 3—5%.

Debetkarte formas ziņā ir līdzīga kredītkartei. Taču tās atšķirība no kredītkartes ir tāda, ka debetkartes saņēmējam jāatver norēķina konts bankā un jāiemaksā tajā noteikta naudas summa.

Debetkartes tiek lietotas pirkumu un pakalpojumu samaksai, skaidras naudas saņemšanai. Iztērēto summu atskaita no kartes īpašnieka norēķina kontā esošajiem naudas līdzekļiem. Gadījumā, ja īpašnieka norēķinu kontā nav naudas, debetkarti nevar izmantot.

Debetkarte var pārvērsties par kredītkarti, ja tās lietotājam uz laiku rodas naudas grūtības. Šajā gadījumā bankas var dot viņam iespēju precīzi saņemt uz kredīta, protams, ja klients pelna bankas uzticību.

Tāda karte, kura pilda gan debeta, gan arī kredīta kartes funkcijas, tiek saukta par *jaukta tipa norēķinu karti*.

Debetkaršu paveids ir elektronisko automātu (*Automatic Teller Machines — ATM*) kartītes. Tās ir paredzētas skaidras naudas saņemšanai no elektroniskajiem automātiem īpašnieka kontā esošo līdzekļu ietvaros un naudas noguldīšanai.

Pēdējā laikā arvien plašāk tiek lietotas tādas kartes, kuras tiek izmantotas čeku maksājumu garantēšanai (*Chek Guarantee Cards*). Šīs kartes izsniedz banka, kurā ir atvērts kartes lietotāja

norēķinu konts. Tās tiek izmantotas, lai nepieļautu čeka saņemšanu bez seguma un ar viltotu parakstu.

Pasaulē ir pazīstamas arī starptautiskās un lokālās kartes.

4.3.11. Starptautiskās norēķinu kartes

Plašākā un populārā elektronisko norēķinu karte pasaulē ir *VISA*. Šo karti izsniedz un, to izmantojot, darījumus veic 22 000 banku dažādās pasaules valstīs. Pasaulē darbojas 273 000 skaidras naudas izsniegšanas punkti un 157 000 banku automāti. Latvijā *VISA* kartes kopš 1992.gada sākuma izsniedz Rīgas Komercbanka.

Otra populārākā norēķinu karte pasaulē ir *EuroCard/MasterCard (EC/MC)*. To izsniedz ASV kompānija *MasterCard*, bet Eiropā — organizācija *Europay International*. Latvijas norēķinu karšu tirgū *EC/MC* ieņem vadošo vietu. To zināmā mērā stimulē plašāks *EC/MC* izmantošanas tīkls, kas ir apmēram uz pusi lielāks nekā *VISA* kartēm. Latvijā *EuroCard/MasterCard* licences ir izsniegtas vairākām bankām: Latvijas Krājbankai, Zemes bankai, Rīgas Komercbankai u.c.

Pasaulē vecākā norēķinu karšu kompānija ir *Diners Club*, kurai ir vairāk nekā 40 gadu liela pieredze. Šis klubs izsniedz kredītkartes materiāli labi nodrošinātiem iedzīvotājiem, nenosakot kredīta limitu. Lai saņemtu *Diners Club* karti, tā klientam jābūt īpašumā uzņēmumam vismaz divus gadus un ikmēneša ienākumiem jāpārsniedz 10 000 dolāru. Kopš 1992.gada Latvijā *Diners Club* karšu īpašniekus apkalpo Rietumu banka. Apmēram 70% no visu *Diners Club* maksājumu kopapjoma sastādīja samaksa par viesnīcu pakalpojumiem.

Tūristiem un cilvēkiem, kas bieži ceļo, kā maksāšanas līdzeklis tiek piedāvātas *American Express* kredītkartes, kuras izsniedz speciāla finansu korporācija. Latvijā to pārstāv tūrisma aģentūra "*Latvia Tours*". Savukārt Rīgas Komercbanka ir sākusi izplatīt *ETN (European Travel Network)* norēķinu kartes.

Galvenā priekšrocība, ko dod šāda veida kartes, ir visdažādākās atlaides viesnīcās, automašīnu nomu stacijās,

transporta un tūrisma aģentūrās, restorānos u.c. Šīs atlaides ir diezgan ievērojamas, tās sastāda no 10 līdz pat 50%.

Austrumāzijā visvairāk izplatīta ir *JCB* Japānas kredītkarte. Tās dibinātāji ir kompānija *Toyota*, *Hitachi* u.c.

Latvijā kredītkartes *JCB* turētājus apkalpo arī Rīgas Komercbanka.

1993.gada beigās Latvijas Kapitālbanka sāka izsniegt Latvijas iedzīvotājiem Krievijā izgatavotās magnētiskās debetkartes *STB Card*.

4.3.12. Vietējās plastikāta norēķinu kartes

Latvijā pirmā izdotā plastikāta karte ir *Latkarte*. Tā ir debetkarte ar iebūvētu mikroprocesoru — čipu. Šai čipkartei līdzīgas ir *Transit Card*, kuras izlaiž Baltijas Tranzītu Banka. Tās ir debetkartes, kas ir paredzētas lietošanai Krievijas un citu NVS valstu komercbankās.

Bonus Card ir finansu korporācijas *Bonus* magnētiskā norēķinu karte. Atkarībā no kredīta apjoma, lietošanas ilguma un atlaides apmēra, ir četru veidu kartes: debetkartes — *Parastā Bonus Card* un *Sudraba Bonus Card*, kredītkartes — *Zelta Bonus Card* un *Platīna Bonus Card*.

Vācijas—Latvijas banka izlaiž magnētisko karti (*DLB*), kurā ir iemontēts PIN kods.

Ievērojamākās Latvijas tūrisma aģentūras *Ex Voto Latvia Holidays* un *Baltika* izlaiž savas kartes. Tās ir izdevīgas tiem, kuriem daudz laika jāpavada ārzemju komandējumos.

Vispopulārākā Latvijā ir *degvielas karte*. Tā ir otrā nacionālā debetkarte Latvijā. To izmanto norēķiniem par degvielas iegādi. Degvielas kartes izsniedz Zemes banka un tādas firmas kā *Neste*, *Statoil* u.c.

Globuss norēķinu karte. To laiž apgrozībā Latvijas Krājbanka. Tā ir magnētiskā karte un izveidota uz starptautiskās *EuroCard/MasterCard* norēķinu kartes pamata.

Latvijas telekomunikāciju uzņēmums *Lattelekom* 1995.gadā izlaida *Telekarti*, kura ir paredzēta izmantošanai jaunajos taksofonos. Tā ir debetkarte, kurā informācija, t.i., naudas summa, kādu ar karti var iztērēt, sarunājoties pa telefonu, ir iekodēta uz magnētiskās svītras.

No visa augstāk teiktā izriet, ka arvien vairāk tiek izmantota elektroniskā nauda, un bezskaidras naudas norēķini pamazām sāk izspiest no apgrozības skaidro naudu. Daudzi ekonomisti uzskata, ka nākotnē nauda izzudīs. Šo uzskatu pamatā ir fakts, ka ASV tikai 10% norēķinu notiek skaidrā naudā. Iespējams, ka nākotnē nauda pastāvēs, bet skaidro naudu un papīra čekus aizstās elektroniskā nauda.

5. PIEPRASĪJUMS, PIEDĀVĀJUMS UN CENA

Nodaļā par tirgu tika apskatīts vienkāršots tirgus modelis, parādīti saimniekošanas subjekti tirgū, kā arī preču un naudas kustība. Taču par cenām minētajā nodaļā nekas netika paskaidrots. To kas ir cena, kādas funkcijas tā pilda tirgus ekonomikā, kāds ir cenas veidošanās mehānisms, noskaidrosim šajā nodaļā.

5.1. Cena un tās funkcijas

Jebkurā tirgū centrālā problēma ir cenu veidošanās. Ekonomiskajā literatūrā cena tiek definēta dažādi. Vieni autori uzskata, ka cena ir preču un pakalpojumu vērtības novērtējums naudā. Citu uzskati ir tādi, ka cena ir pircēju un pārdevēju attiecība, kam ir kvantitatīva noteiktība.

Cena tirgū pilda noteiktas funkcijas. *Pirmkārt*, labi funkcionējošā tirgū cenās ir ietverta visa nepieciešamā informācija. Tās informē patērētāju par to, cik naudas viņam ir nepieciešams, lai iegādātos kādu preci vai pakalpojumu. Savukārt ražotāju cenas informē par iespējamām resursu iegādes izmaksām; tas dod iespēju noteikt sagaidāmo ienākumu no preču realizācijas. Cenas informē ražotāju arī par patērētāju gatavību maksāt par piegādātām precēm tirgū.

Otrkārt, cenas motivē ražotāju un patērētāju rīcību tirgū. Augsta cena ierobežo patērētāja rīcību, bet rosina ražotāju darboties. Cenai pazeminoties, mainās arī patērētāju un ražotāju ekonomiskā rīcība tirgū.

Treškārt, ar cenas starpniecību ir iespējams ierobežot reto (zelta, sudraba u.c.) resursu patēriņu.

Vairumam preču un pakalpojumu cenas nosaka pieprasījums, piedāvājums un konkurence. Šos jautājumus apskatīsim turpmāk.

5.2. Cena un pieprasījums

Ikdienā ļoti bieži ar pieprasījumu saprot izdevumus vienas vai otras preces iegādei. Ekonomikā pieprasījums ir tirgus funkcionēšanas elements. Ar to saprot cilvēku vēlēšanos un gatavību iegūt lietošanā noteiktu preci vai pakalpojumu. Piemēram, ja kāds vēlas nopirkt automašīnu, bet viņam nav naudas, tad tā ir tikai vēlēšanās. Vēlme pārvēršas pieprasījumā tikai tad, ja šim cilvēkam ir nauda un viņš ir spējīgs par šo mašīnu samaksāt.

Tādējādi **pieprasījums** ir noteikta veida preču daudzums, kuru patērētāji vēlas un ir spējīgi nopirkt par noteiktu cenu noteiktā laika periodā. Cenas un pieprasījuma sakarības apskatīsim, izmantojot piemēru. Pieņemsim, ka piena pieprasījums mēnesī kādam individuālajam pircējam ir atkarīgs no cenas. Konkrētus ciparus ievietosim 3. tabulā.

3. tabula

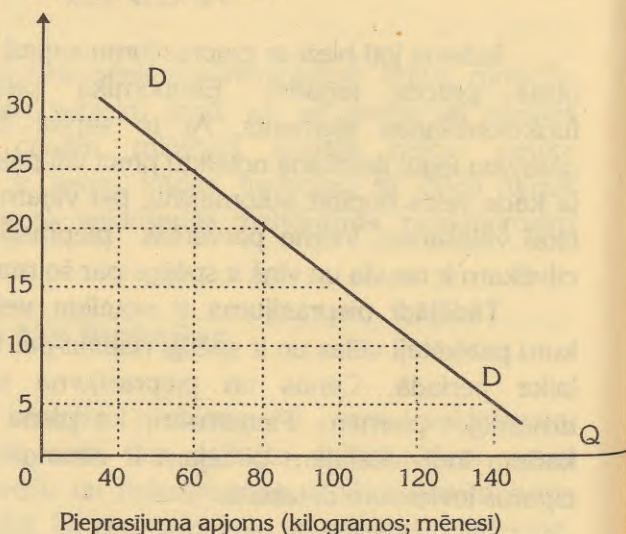
Piena pieprasījums (dati nosacīti)

Piena cena (santimos par vienu kilogramu)	Pieprasījuma apjoms (kilogramos; mēnesī)
30	40
25	60
20	80
15	100
10	120
5	140

Tabulas datus izmantosim shēmas veidošanai. 8.shēmā uz vertikālās ass ir atzīmēta piena cena, bet uz horizontālās — pieprasījuma apjoms. DD ir pieprasījuma likne.

Pieprasījuma likne

Piena cena (santimos par
vienu kilogramu) P

Pieprasījuma likne ir lejupslidoša. Tā atspoguļo negatīvu sakarību starp preces cenu un piedāvājuma apjomu: augsta cena ierobežo patēriņu, bet, cenai pazeminoties, ja citi apstākļi paliek nemainīgi, tiek pirkt vairāk piena. Šo cēloņsakarību ekonomisti sauc par **pieprasījuma likumu**. Tā būtību raksturo šādi procesi.

Pirmkārt, pazeminoties kādas preces cenai, cilvēki vēlas pirkt šīs preces vairāk nekā tad, kad cenas ir augstas. Tāpēc pārdevēji rīko preču "izpārdošanu" par zemākām cenām, jo zina, ka atbrīvojoties no liekiem preču krājumiem ir iespējams nevis paaugstinot, bet gan pazeminot preču cenas.

Otrkārt, nopērkot vairāk preču, cilvēki sasniedz noteiktu piesātinājuma līmeni. Tāpēc katra nākamā tās pašas preces vienība (piemēram, otrās saldējuma porcijas ēšana) dod mazāku baudu jeb derīgumu nekā iepriekšējā, bet vēl nākamā, piemēram, trešā saldējuma porcija, dod vēl mazāku apmierinājumu. Tādējādi cilvēku patēriņš ir pakļauts derīguma mazināšanās tendencei. Tas

nozīmē, ka cilvēks katru nākamo vienas vai otras preces papildu vienību vēlēties iegādāties tikai tad, ja preču cenas kritīsies.

Treškārt, ja kādai precei cena pazeminās, tad konkrēta ienākuma ietvaros (bet katra cilvēka ienākums parasti ir ierobežots lielums) rodas iespēja palielināt šīs preces pirkumu, turklāt neatsakoties no citu sev nepieciešamo preču iegādes. Ekonomikā šādu parādību dēvē par **ienākuma efektu**. Pastāv arī **aizstāšanas efekts**. Tas rodas gadījumā, ja atšķirīgu preču ietvaros, kas apmierina vienu un to pašu cilvēka vajadzību, kāda produkta cena samazinās. Piemēram, vistas gaļa kļūst lētāka. Patērētājiem rodas stimuls pirkt lētākās preces.

Tirgū, kā zināms, iepērkas nevis viens, bet gan ļoti daudzi individuālie pircēji. Tāpēc svarīgi ir noteikt *tirgus kopējo pieprasījumu*. To veido individuālo pieprasījumu summa.

5.3. Pieprasījuma izmaiņas

Cena ir galvenais faktors, kas nosaka pieprasījuma apjomu tirgū. Taču reālā dzīvē darbojas ļoti daudz ārpuscenas faktoru, kas izmaina pieprasījumu. Tie ir šādi:

1) *patērētāju ienākumi*, to pieaugums vai samazināšanās, kas atbilstoši arī ietekmē pieprasījumu;

2) *preces aizvietotājas cena*, piemēram, sviestu var aizvietot ar margarīnu;

3) *kopā lietojamo preču cenas*, piemēram, benzina, motoreļļas un automašīnas cenas; te veidojas atkarības efekts;

4) *patērētāju gaume*, modes izmaiņas, reklāma;

5) *jaunas preces un preču kvalitāte*;

6) *pircēju skaits*, ko nosaka demogrāfiskā situācija valstī;

7) *preču pārdošana uz kredīta*, iespēja lietot norēķinos elektronisko naudu (plastikāta kartes);

8) *gaidāmās cenu izmaiņas nākotnē* sakarā ar inflācijas gaidām un nodokļu likmēm;

9) *klimatiskie apstākļi*;

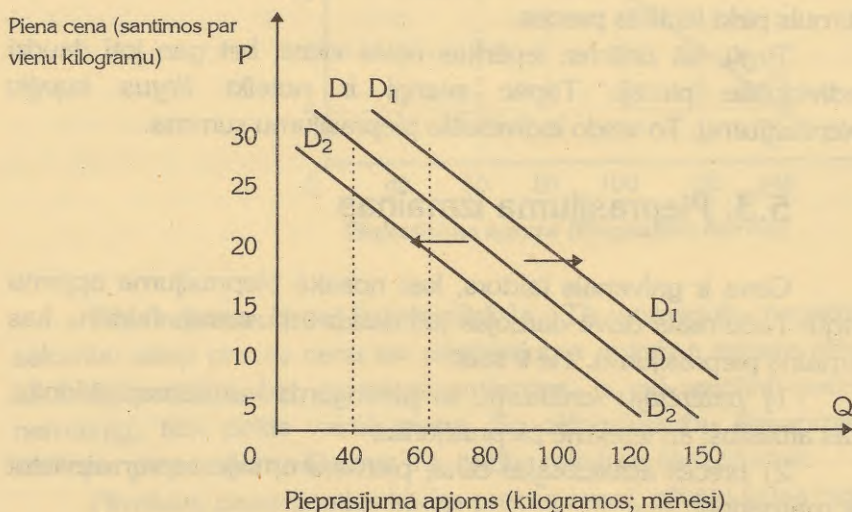
10) *politiski un sociāli sprādzieni*, piemēram, kara darbības, dabas katastrofas u.c.;

11) *valdības administratīvie pasākumi* — resursu limitēšana, patēriņa priekšmetu normēšana u.c..

Pieņemsim, ka ir notikušas izmaiņas iedzīvotāju ienākumos. Līdz ar to notiks izmaiņas piena pieprasījumā. Shematiski to var attēlot šādā veidā.

9. shēma

Pieprasījuma izmaiņu liknes

Pieaugot patērētāju ienākumiem, pieprasījuma apjoms palielinās. Likne pārvietojas pa labi no sākotnējās liknes DD un veidojas jauna pieprasījuma likne D₁D₁. Šī likne rāda, ka ienākumu pieauguma rezultātā piena pieprasījums par 30 santīmiem kilogramā ir palielinājies no 40 līdz 60 kilogramiem. Tā rezultātā ir notikusi pieprasījuma liknes pārvietošanās pa labi. Un otrādi. Ja ienākumi samazinās, piena pieprasījums arī samazināsies, un jaunā likne D₂D₂ pārvietosies pa kreisi no sākuma liknes DD.

Jānorāda, ka ir svarīga šādu terminu pareiza izpratne: *pieprasījums*, *pieprasījuma izmaiņas* un *pieprasījuma apjoma izmaiņas*. Terminu "pieprasījums" lieto, lai shematiski attēlotu pieprasījuma likni. Terminu "pieprasījuma izmaiņas" lieto pieprasījuma liknes pārvietošanas gadījumā: ja pieprasījums pieaug, to pārvieto pa labi no sākotnējās liknes; ja pieprasījums samazinās, to pārvieto pa kreisi no sākotnējās liknes.

Termins "pieprasījuma apjoma izmaiņas" nozīmē, ka notiek pārvietošanās pa pieprasījuma likni leju/slidošā virzienā no vienas preču kombinācijas — cena un preču daudzums — uz citu. Pieprasījuma apjoma izmaiņu cēlonis ir preču cenu svārstības.

Cenu veidošanās tirgū ir atkarīga kā no preču pieprasījuma, tā arī no to piedāvājuma.

5.4. Cena un piedāvājums

Piedāvājums nav uzkrātās preces noliktavā, bet gan tas parāda ražotāja un pārdevēja rīcību tirgū atkarībā no preču cenas. **Piedāvājums** ir noteikta veida preču daudzums, kuru ražotāji ir spējīgi ražot un piedāvāt pārdošanai tirgū par noteiktu cenu noteiktā laika periodā.

Lai labāk saprastu piedāvājuma un cenas sakarības, izmantosim datus par cenām no 3.tabulas, bet piena piedāvājuma apjomus mazliet izmainīsim. Ņemot to visu vērā, izveidosim jaunu tabulu.

4. tabula

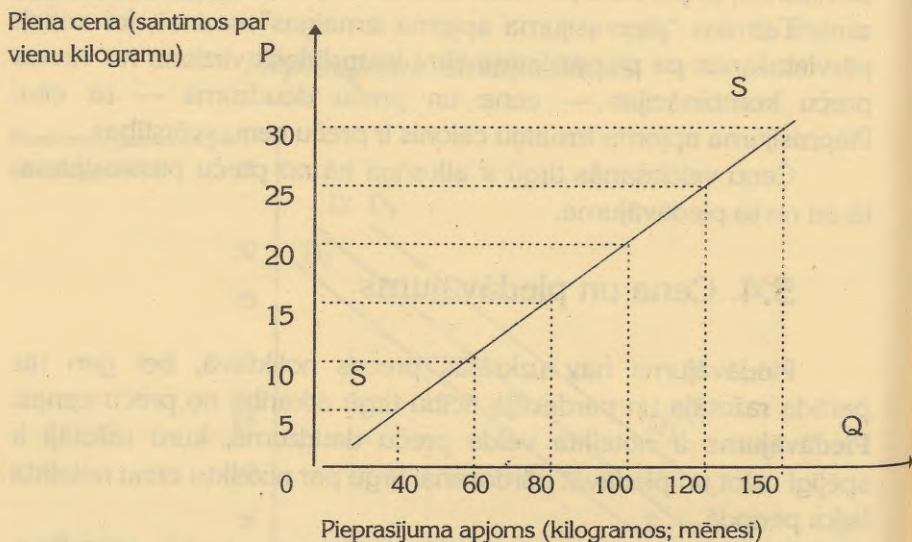
Individuālā ražotāja piedāvājums (dati nosacīti)

Piena cena (santimos par kilogramu)	Piedāvājuma apjoms (mēnesī; kilogramos)
30	120
25	100
20	80
15	60
10	30
5	10

Tabulas datus attēlosim shematiski. 10.shēmā uz vertikālās ass atzīmēsīm piena cenu, bet uz horizontālās — piedāvājuma apjomu. SS ir piedāvājuma likne.

10. shēma

Piedāvājuma likne

Piedāvājuma likne parāda ražotāja, pārdevēja rīcību tirgū atkarībā no preces cenas. Jo augstāka ir cena, jo lielāka ir ražotāju interese ražot un piedāvāt preces tirgū. Turpreti, cenai samazinoties, zūd arī stimuls, lai preces ražotu un pārdotu. Šajā gadījumā pastāv pozitīva sakarība, t.i., pieaugot vienam lielumam, pieaug arī otrs. Šis cēloņsakarības atspoguļo **piedāvājuma likums**.

5.5. Piedāvājuma izmaiņas

Ja citi lielumi ir nemainīgi, piedāvājuma apjomu nosaka cenu līmenis. Taču piedāvājuma izmaiņas ir atkarīgas arī no ārpuscenas faktoriem.

Galvenie ārpuscenas faktori, kas ietekmē piedāvājumu, ir šādi:

1) *ražošanas un apgrozības izmaksu līmenis*; jo tas ir zemāks, jo ir lielāks stimuls ražot un piedāvāt preces tirgū, un otrādi;

2) *tehnoloģija*; jo tā ir jaunāka, jo lielāka ir resursu atdeve, t.i., palētinās ražošana un paplašinās piedāvājums;

3) *nodokļi un muitas tarifi*. Tie regulē peļņas lielumu un līdz ar to stimulē vai ierobežo piedāvājumu;

4) *subsīdijas* rada iespēju palielināt piedāvājumu;

5) *citū preču cenas*; piemēram, samazinot cukurbiešu iepirkuma cenas, zemnieki vairāk ražos graudus;

6) *kredīta procentu likme*;

7) *pārdevēju skaits*; jo vairāk firmu iesaistās preču ražošanā, jo lielāks ir piedāvājums;

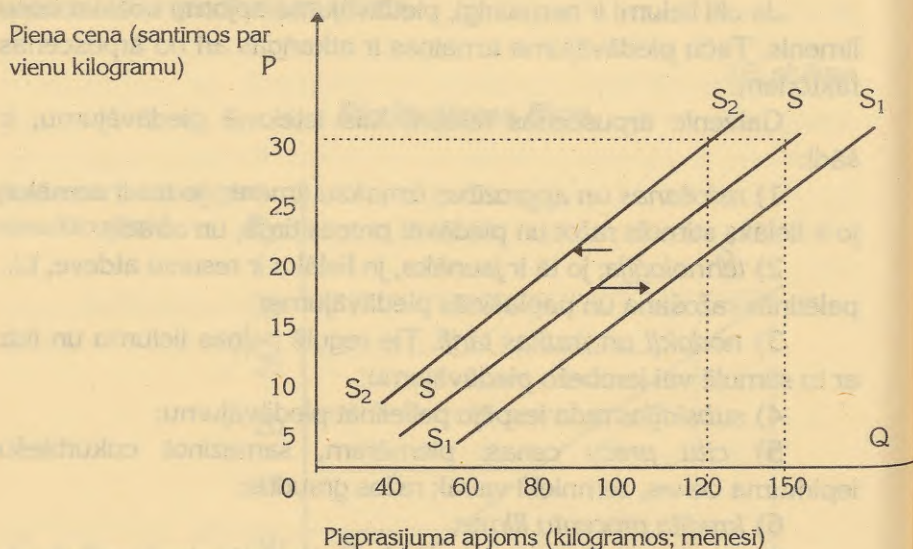
8) *cenu izmaiņu prognozes*;

9) *klimatiskie apstākļi*;

10) *radikālas politiskā un ekonomiskā rakstura izmaiņas*.

Ja ārpuscenas faktoru ietekmes dēļ notiek piedāvājuma pieaugums, tad piedāvājuma likne pārvietojas pa labi. Un otrādi; ja piedāvājums samazinās, tad piedāvājuma likne pārvietojas pa kreisi (sk. 11. shēmu).

Piedāvājuma izmaiņu likne

Svarīgi ir noteikt *tirgus piedāvājumu*. Tas ir uzņēmumu, firmu konkrētās preces individuālo piedāvājumu summējums.

5.6. Pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars.

Tirgus cena

Kā noskaidrojām, pieprasījums raksturo patērētāja rīcību tirgū atkarībā no cenas, bet piedāvājums — ražotāja rīcību tirgū atkarībā no cenas. Abu ekonomisko subjektu intereses tirgū ir gluži pretējas. Pircēji vēlas pirkt preces par zemāku cenu, toties ražotāji — tās pārdot par augstāku cenu. Tomēr tirgū notiek interešu saskaņošana, preces tiek pārdotas par cenu, kura ir pieņemama abām pusēm. Lai parādītu šo procesu, apvienosim 3. un 4. tabulas datus 5. tabulā.

Tirgus pieprasījums un piedāvājums

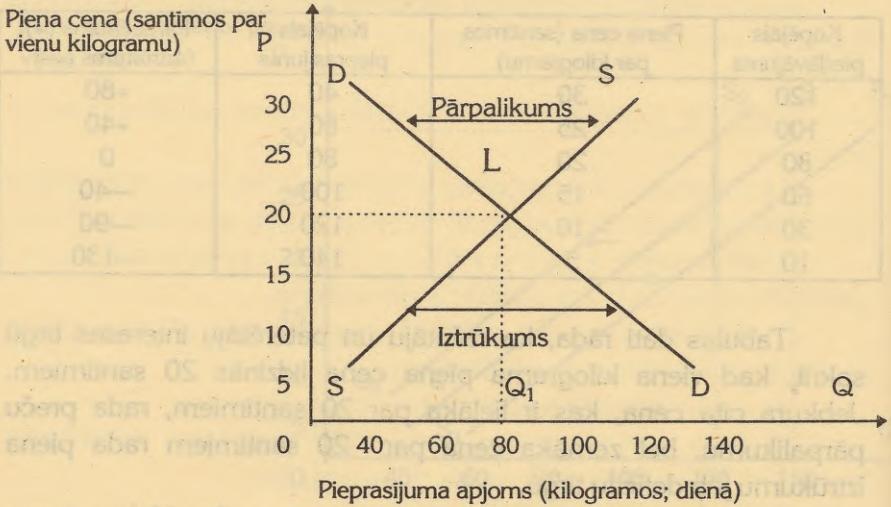
Kopējais piedāvājums	Piena cena (santimos par kilogramu)	Kopējais pieprasījums	Pārpalikums (+) Iztrūkums (—)
120	30	40	+80
100	25	60	+40
80	20	80	0
60	15	100	—40
30	10	120	—90
10	5	140	—130

Tabulas dati rāda, ka ražotāju un patērētāju intereses tirgū sakrīt, kad viena kilograma piena cena lidzinās 20 santīmiem. Jebkura cita cena, kas ir lielāka par 20 santīmiem, rada preču pārpalikumu, bet zemāka cena par 20 santīmiem rada piena iztrūkumu jeb deficītu tirgū.

Ja savienojam 8. un 10. shēmu vienā un izveidojam jaunu 12. shēmu (sk. 94. lpp.), tad redzam, ka pieprasījuma (DD) un piedāvājuma (SS) liknes krustojas punktā L. Tas liecina, ka šajā punktā tirgus ir sabalansēts, jo pieprasījuma apjoms ir vienāds ar piedāvājuma apjomu — 80 kg piena.

Cenu, kura veidojas punktā L (mūsu piemērā 20 santīmi), sauc par *līdzsvara* jeb *tirgus cenu*. Preču daudzumu Q_1 jeb 80 kg piena sauc par *līdzsvara ražošanas apjomu*. Līdzsvars tirgū rodas pieprasījuma un piedāvājuma svārstību rezultātā. Mehānisms, kas nodrošina līdzsvara cenas veidošanos tirgū, ir konkurence.

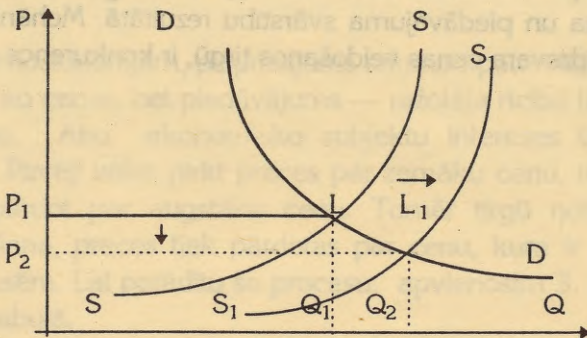
Līdzsvara cenas veidošanās

Tā kā, tirgū dažādu ārpuscenas faktoru ietekmē notiek pieprasījuma un piedāvājuma izmaiņas, tad arī tirgus cenai ir jāmainās. Tā samazināsies, ja piedāvājums palielināsies, bet pieprasījums paliks nemainīgs. Šo sakarību ilustrē 13. shēma.

13. shēma

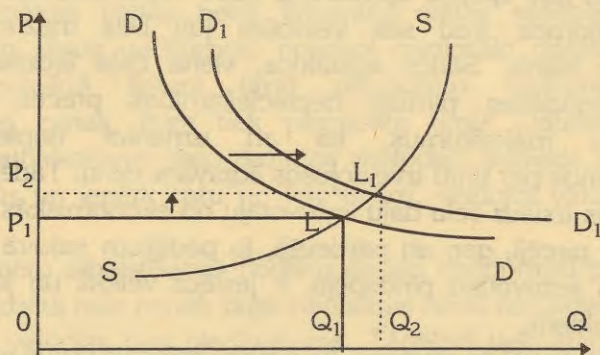
Piedāvājuma izmaiņas un tirgus cena

Tirgus cena pieaugs, ja pieprasījums palielināsies, bet piedāvājums paliks nemainīgs. Šo sakarību ilustrē 14. shēma.

14. shēma

Pieprasījuma izmaiņas un tirgus cena

Tirgū var veidoties situācija, kad vienlaikus notiek pieprasījuma un piedāvājuma izmaiņas. Tā rezultātā tirgus cenas var augt, samazināties, vai arī palikt nemainīgas. Viss ir atkarīgs no tā, kā veidojas tirgus spēku jaunais līdzsvars.

Preces un pakalpojumi par līdzsvara cenu tiek pārdoti parasti pilnīgās konkurences apstākļos. Tas ir iespējams tāpēc, ka šajā tirgū tiek pārdota vienveidīga jeb standartizēta produkcija (nafta, akmeņogles u.c.), kuru ražo un piedāvā pietiekami liels skaits uzņēmumu, kas darbojas neatkarīgi viens no otra. Šādos apstākļos, ja arī kāds pārdevējs mēģinātu paaugstināt savas preces cenu vīrs tirgus cenas līmeņa, tas būtiski neietekmētu kopējo piedāvājuma apjomu un tirgus cenu. Atsevišķs ražotājs ir iekļauts tirgus spēku varā, un tirgus viņam diktē cenu. Prasīt augstāku cenu nekā ir līdzsvara cena, ir bezjēdzīgi, jo patērētājs tirgū var pilnīgi brīvi izvēlēties tādu pārdevēju, kas pārdos viņam preces par pieņemamu cenu.

Mūsdienās jauktās ekonomikas apstākļos pilnīgā konkurence tirgū ir ierobežota, jo pastāv monopoli (viens pārdevējs) un

oligopoli (vairāki pārdevēji), kā arī valsts ar administratīviem pasākumiem veic cenu regulēšanu.

5.7. Fiksētās cenas

Nodaļā "Ekonomiskās sistēmas" tika noskaidrots, ka tirgus mehānisms nav spējīgs apmierināt visas vajadzības sabiedrībā, it īpaši gadījumos, kad sāk veidoties ļoti liels maznodrošināto iedzīvotāju slānis. Šādos apstākļos, viena daļa iedzīvotāju nav spējīga iegādāties pirmās nepieciešamības preces, nokārtot komunālos maksājumus, kā arī izmantot nepieciešamos pakalpojumus par tirgū izveidojušos līdzsvara cenu. Tādējādi tirgus mehānisms izslēdz lielu daļu iedzīvotāju no ekonomiskās darbības. Tie ir gan pircēji, gan arī pārdevēji, jo pēdējiem sakarā ar to, ka samazinās iedzīvotāju pirktspēja, ir jāslēdz veikali un jākļūst par bezdarbniekiem.

Pastāv arī tāda situācija, ka funkcionējošais tirgus nav spējīgs nodrošināt resursu piegādātājiem un patērētājiem pietiekamu ienākumu un stimulēt ražošanas paplašināšanu, cīnīties pret inflāciju u.tml. Šādos gadījumos ārpus tirgus institūcijas, visbiežāk valsts, nosaka fiksētās cenas. Tās var būt zemākas nekā līdzsvara cena vai arī augstākas, nekā tirgū ir izveidojies "aklais" pieprasījuma un piedāvājuma līdzsvars.

Zemākas cenas par tirgus cenām valsts nosaka tām precēm un pakalpojumiem, kas nodrošina cilvēka izdzīvošanu (pārtika, dzīvokļu īres maksa u.c.) un "cilvēciskā kapitāla" attīstību (izglītība, veselības aprūpe u.c.).

Ja fiksētā cena ir zemāka nekā tirgus cena, tad jebkurā gadījumā rodas preču iztrūkums jeb deficīts. Atgriezīsimies pie 12.shēmas liknēm, un pieņemsim, ka valsts ir noteikusi viena kilograma pienu cenu 15 santīmu apmērā. Zemāk par šo maksimālo limeni cenas var brīvi svārstīties atkarībā no pieprasījuma un piedāvājuma.

Fiksētā cena būtiski maina ražotāju un patērētāju rīcību tirgū, atbilstoši pieprasījuma likumu un piedāvājuma likuma darbībai.

Cenas samazināšanās rezultātā pieaugs piena pieprasījums. No augstākminētā piemēra redzam, ka piena pieprasījums ir palielinājies no 80 līdz 100 kilogramiem mēnesī. Toties zemāka cena salīdzinājumā ar tirgus cenu nestimulē ražošanu, līdz ar to piedāvājums ir sarucis no 80 līdz 60 kilogramiem piena mēnesī. Šo pretrunu ir iespējams atrisināt, ļaujot preces pārdot par tirgus cenām.

Augstākas cenas nekā līdzsvara cenas valdība izmanto galvenokārt divos gadījumos: nosakot minimālo darba algu un uzturot noteiktā līmeni tirgū piegādātās lauksaimniecības produkcijas cenas, kura tiek piegādāta tirgū. Daudzās valstīs fermeru atbalstīšanai lieto dažādas metodes: izsniedz subsidijas, aizdevumus un iepērk ražu no fermeriem, veidojot valsts graudu klēti.

Fermeru atbalstīšanas politiku daudzi ekonomisti pamato ar to, ka izaudzētā raža nonāk tirgū vienlaikus ražas novākšanas laikā. Līdz ar to veidojas liels piedāvājums. Tādējādi tiek izjaukts tirgus dabiskais līdzsvars un veidojas piedāvājuma un pieprasījuma "aklais" līdzsvars. Tāpēc cenas ļoti samazinās. Tās kļūst pārāk zemas. Fermeri ir spiesti pārdot savu produkciju par cenām, kas ir daudz zemākas par dabisko tirgus cenu. Tādējādi viņi nevar segt ražošanas izmaksas un nopelnīt sev iztiku, nemaz nerunājot par peļņas iegūšanas iespējām. Ja valdība nerisinātu šo problēmu, tad fermeri nebūtu spējīgi turpināt lauksaimnieciskās produkcijas ražošanu; viņi izputētu un bieži vien nenodrošinātu pašizdzīvošanu. Iedzīvotāju vajadzības pēc lauksaimniecības produktiem ir iespējams apmierināt, ievēdot tos no citām valstīm. Taču, ja tas nav iespējams, tad veidojas šo pārtikas preču deficīts.

5.8. Pieprasījuma un piedāvājuma elastīgums

Jautājumā par pieprasījumu un piedāvājumu mēs noskaidrojām to, kā cenas ietekmē pieprasījuma un piedāvājuma apjomu. Taču pārdevējam ir svarīgi zināt ne tikai to, ka zema cena rosina preču pirkšanu vai augsta cena stimulē to ražošanu. Viņam jāzina arī tas, kādā mērā cenu izmaiņas ietekmē *kopējos ieņēmumus* no preču realizācijas. Tas, vai tie palielināsies vai samazināsies, ir atkarīgs no pieprasījuma un piedāvājuma *elastīguma*. Vispirms apskatīsim pieprasījuma elastīgumu.

5.8.1. Pieprasījuma elastīgums

Pieprasījuma elastīgums ir pieprasījuma apjoma atbildes reakcija uz cenu izmaiņām.

Pircēju reakcija uz cenu izmaiņām var būt dažāda:

Pirmkārt, ja nelielas cenu izmaiņas rezultātā būtiski pieaug pieprasījuma apjoms un kopējie ieņēmumi palielinās, tad pieprasījums ir *elastīgs*.

Otrkārt, ja nelielas cenu izmaiņas rezultātā būtiski nepieaug pieprasījuma apjoms, bet kopējie ieņēmumi samazinās, tad pieprasījums ir *neelastīgs*.

Treškārt, ja cenu samazināšanās rezultātā pieprasījuma apjoms pieaug tā, ka kopējie ieņēmumi paliek nemainīgi, tad pieprasījuma elastīgums ir *vienādots*.

Pieprasījuma elastīgumu aprēķina pēc šādas formulas:

$$\text{Pieprasījuma elastīguma koeficients } E = \frac{\Delta Q/Q \text{ (pieprasījuma apjoma izmaiņu procents)}}{\Delta P/P \text{ (cenu izmaiņas procents)}}$$

kur

E — pieprasījuma elastīguma koeficients,

ΔQ — pieprasījuma pieaugums,

Q — sākotnējais pieprasījums,

ΔP — cenas samazinājums,

P — sākotnējā cena,

/ — :

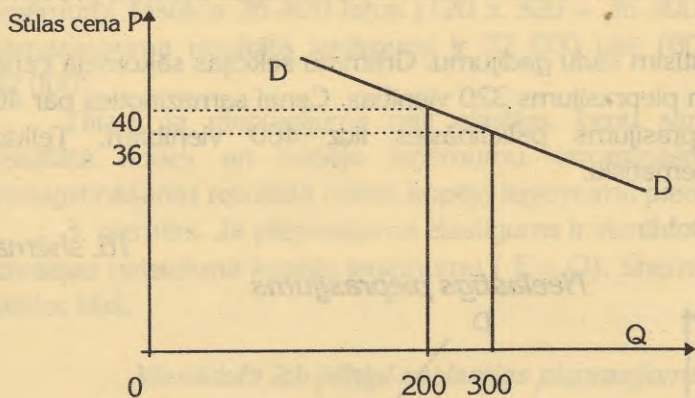
Lai labāk varētu saprastu pieprasījuma elastīgumu, apskatīsim konkrētus piemērus.

1.piemērs. **Elastīgs pieprasījums** ir tad, ja piedāvājuma apjoma izmaiņu procents ir lielāks nekā cenas izmaiņu procents ($E > 1$).

Pieņemsim, ka viena litra pakas apelsīnu sulas sākotnējā cena ir 40 santīmi un pieprasījums 200 pakas. Samazinot vienas pakas cenu par četriem santīmiem, pieprasījums palielināsies līdz 300 vienībām. Teikto attēlosim shematiski.

15. shēma

Elastīgs pieprasījums

Lai parādītu, ka cenu samazinājuma (no 40 līdz 36 santīmiem) rezultātā pieprasījums ir elastīgs, izdarīsim aprēķinu. Vispirms noteiksim, kāds ir pieprasījuma apjoma izmaiņu procents pēc augstākminētās formulas:

$$\frac{100}{200} \times \frac{100}{1} = 50\%$$

Cenas izmaiņu procents:

$$\frac{4}{40} \times \frac{100}{1} = 10\%$$

Pieprasījuma elastīgums:

$$E = \frac{50}{10} = 5$$

Tādējādi šajā cenu diapazonā pieprasījums ir elastīgs.

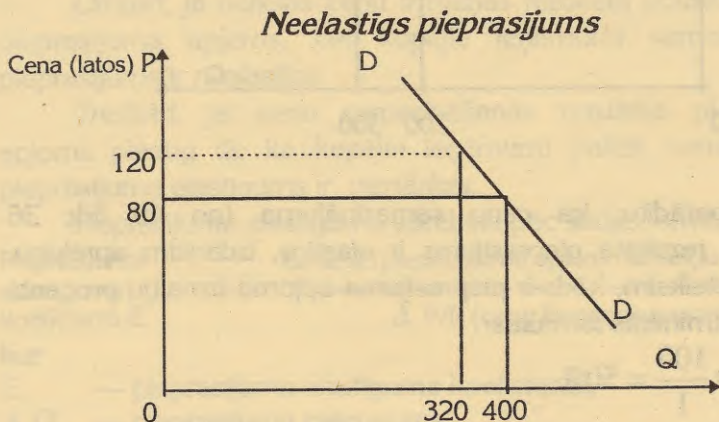
Tālāk ir svarīgi noskaidrot, kā cenu izmaiņas ietekmē kopējos ieņēmumus. Realizējot apelsīnu sulu par sākotnējo cenu, ieņēmumi sastāda 80 latus ($40 \times 200 = 8000$), bet cenas samazinājuma rezultātā tie ir palielinājušies līdz 108 latiem ($36 \times 300 = 10800$).

No teiktā varam secināt, ka, ja pieprasījums ir elastīgs, cenu samazinājuma rezultātā notiek kopējo ieņēmumu pieaugums. Turpretī, ja cenas tiek paaugstinātas, tad kopējais ieņēmums samazinās.

2. piemērs. **Neelastīgs pieprasījums** ir tad, ja pieprasījuma apjoma izmaiņas procents ir mazāks nekā cenas izmaiņu procents ($E < 1$).

Apskatisim šādu gadījumu. Grāmatu sekcijas sākotnējā cena ir 120 latu un pieprasījums 320 vienības. Cenai samazinoties par 40 latiem, pieprasījums palielināsies līdz 400 vienībām. Teikto attēlosim shematiski.

16. shēma

Vispirms noteiksim pieprasījuma apjoma izmaiņu procentu:

$$\frac{80}{400} \times \frac{100}{1} = 20\%$$

Cenas izmaiņu procents:

$$\frac{40}{120} \times \frac{100}{1} = 33,3\%$$

Pieprasījuma elastīgums:

$$E = \frac{20}{33,3} \approx 0,6$$

Tādējādi cenu diapazonā no 120 līdz 80 latiem pieprasījums nav elastīgs.

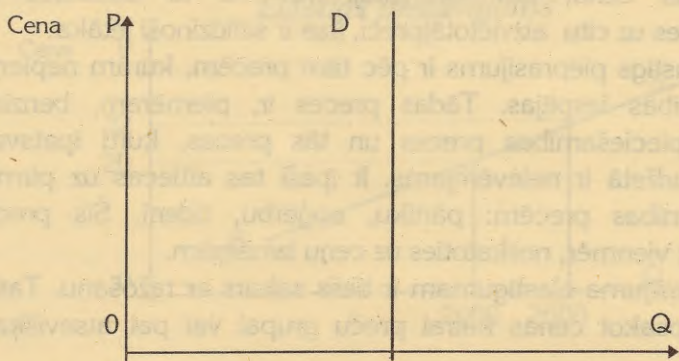
Interesanti ir uzzināt, kā ir mainījušies kopējie ieņēmumi. Realizējot minētās mēbeles par 120 latiem gabalā, kopējie ieņēmumi sastāda 36 400 latus ($120 \times 320 = 36\,400$), bet cenu samazinājuma rezultātā ieņēmumi ir 32 000 latu ($80 \times 400 = 32\,000$).

Tātad, ja pieprasījums nav elastīgs, cenu samazinājuma rezultātā notiek arī kopējo ieņēmumu samazināšanās. Cenu paaugstināšanas rezultātā notiek kopējo ieņēmumu pieaugums.

3. piemērs. Ja pieprasījuma elastīgums ir **vienādots**, tad cenu izmaiņas neietekmē kopējo ieņēmumu ($E = 0$). Shematiski to var attēlot šādi.

17. shēma

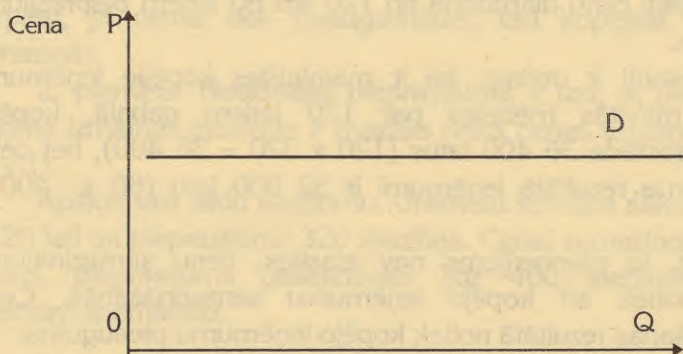
Vienādots jeb pilnīgi neelastīgs pieprasījums

Pilnīgi neelastīga pieprasījuma pretēja parādība ir **pilnīgi elastīgs** jeb **bezgalīgs** pieprasījums. Tas notiek tādos gadījumos, ja pastāvot noteiktai cenai, cilvēki ir gatavi pirkt neierobežotu daudzumu preču (ja tikai tas būtu iespējams). Elastības koeficients tad ir: $E = \infty$. Shematiski to var attēlot šādi.

18. shēma

Pilnīgi elastīgs pieprasījums

Prakse rāda, ka elastīgs ir tādu preču pieprasījums, kurām ir daudzi aizvietoņi. Piemēram, jebkuras šķirnes kafiju, veļas mazgājamās pulverus var viegli aizvietot.

Taču, ja kādam viegli aizvietojamam preču veidam tiek paaugstināta cena, tad iedzīvotāji var no tā atteikties un pārorientēties uz citu aizvietoņajpreci, kas ir salīdzinoši lētāka.

Neelastīgs pieprasījums ir pēc tām precēm, kurām nepieņem aizvietojamības iespējas. Tādas preces ir, piemēram, benzīns, pirmās nepieciešamības preces un tās preces, kuru īpatsvars patērēja budžetā ir neievērojams. It īpaši tas attiecas uz pirmās nepieciešamības precēm: pārtiku, apģērbu, ūdeni. Šīs preces cilvēki pērk vienmēr, neskatoties uz cenu izmaiņām.

Pieprasījuma elastīgumam ir tiešs sakars ar ražošanu. Tas ir jāievēro, nosakot cenas katrai preču grupai vai pat atsevišķam

produkcijas veidam. No tā ir atkarīgs piedāvājums, produkcijas izlaide un peļņa.

5.8.2. Piedāvājuma elastīgums

Piedāvājuma elastīgums ir piedāvājuma apjoma atbildes reakcija uz cenu izmaiņām. Tas parāda uzņēmēja, pārdevēja rīcību atkarībā no cenu līmeņa izmaiņām.

Lai noteiktu piedāvājuma elastīgumu, var izmantot to pašu formulu, ar kuru nosaka pieprasījuma elastīgumu:

$$\text{Piedāvājuma elastīguma koeficients } E_s = \frac{\Delta Q/Q \text{ (Piedāvājuma apjoma izmaiņu procents)}}{\Delta P/P \text{ (Cenu izmaiņu procents)}}$$

kur

E_s — piedāvājuma elastīguma koeficients,

ΔQ — piedāvājuma apjoma pieaugums,

Q — sākotnējais piedāvājums,

ΔP — cenas pieaugums,

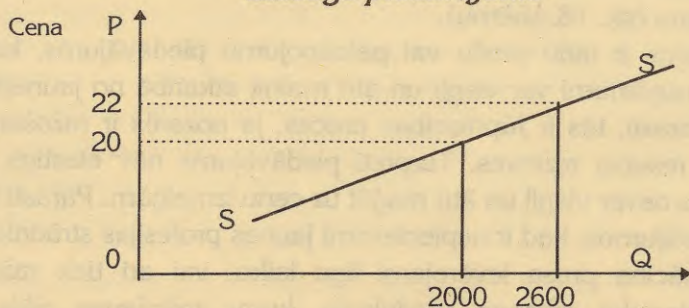
P — sākotnējā cena,

/ — :

1.piemērs. Piedāvājums ir **elastīgs**, ja piedāvājuma apjoma izmaiņu procents ir lielāks nekā cenu izmaiņu procents ($E_s > 1$). Shematiski to var attēlot šādā veidā.

19. shēma

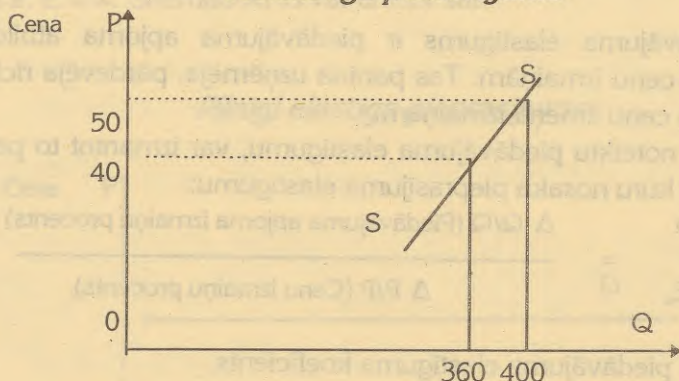
Elastīgs piedāvājums

2.piemērs. Piedāvājums nav elastīgs, kad piedāvājuma apjoma izmaiņu procents ir mazāks nekā cenu izmaiņu procents ($E < 1$). Shematiski to var attēlot šādi.

20. shēma

Neelastīgs piedāvājums

3.piemērs. Piedāvājums var būt arī pilnīgi neelastīgs jeb **vienādots** piedāvājuma elastīgums, kad cenu izmaiņas neietekmē piedāvājuma apjomu ($E = 0$). Shematiski to attēlo tāpat kā pilnīgi neelastīgu pieprasījumu.

4.piemērs. Piedāvājuma elastīgums var būt arī pilnīgi elastīgs jeb **bezgalīgs** ($E = \infty$) tad, kad uzņēmumi, pastāvot noteiktai cenai, var piedāvāt tādu preču daudzumu, kas apmierina visu pieprasījumu. Shematiski to attēlo tāpat kā pilnīgi elastīgu pieprasījumu (sk. 18. shēmu).

Elastīgs ir tādu preču vai pakalpojumu piedāvājums, kuru ražošanu uzņēmumi var viegli un ātri mainīt atkarībā no jaunajām cenām. Parasti, tās ir rūpniecības preces, ja nozarēs ir ražošanas jaudu un resursu rezerves. Turpretī piedāvājums nav elastīgs, ja uzņēmums nevar viegli un ātri reaģēt uz cenu izmaiņām. Parasti tas ir, tajos gadījumos, kad ir nepieciešami jaunas profesijas strādnieki, kuru apmācība prasa ievērojami ilgu laiku, vai arī tiek ražota lauksaimnieciska rakstura produkcija, kuras ražošanas cikls ir

vairāku gadu garumā, piemēram, augļu koku, piena lopu izaudzēšana u.c.

Tādējādi mēs apskatījām cenu svārstības atkarībā no pieprasījuma un piedāvājuma un ārpuscenas faktoru ietekmes, noskaidrojām, kā veidojas tirgus cena, kas ir fiksētās cenas, pieprasījuma un piedāvājuma elastīgums. Pieprasījuma un piedāvājuma analīze ir ļoti svarīgs instruments, kas dod iespēju labāk izprast, kā tirgus mehānisma darbība regulē ražošanas apjomu un cenas, kā valsts fiksētās cenas ietekmē ražotāju un patērētāju rīcību tirgū. Taču līdz šim apskatītais vēl nedod iespēju izskaidrot cenu veidošanās dziļākās saknes, proti, kādi faktori ietekmē cenas kvantitatīvo noteiktību. Uz šo jautājumu atbildi meklēsim šī darba nākamajās nodaļās.

6. PATĒRĒTĀJU RĪCĪBA TIRGŪ UN GALĒJAIS DERĪGUMS

No pieprasījuma teorijas izriet, ka tas raksturo patērētāja rīcību tirgū. Šajā nodaļā noskaidrosim patērētāja ienākumu avotus un izdevumus, izvēli tirgū atbilstoši esošajām cenām un ierobežotajiem ienākumiem, kā arī galējā derīguma, pieprasījuma un cenas sakarības.

6.1. Patērētāju ienākumi un izdevumi

Patērētājs ir mājsaimniecības, kas pērk tirgū preces un pakalpojumus savam patēriņam. Savukārt *patēriņš* ir iegādāto mantu izmantošana, lai apmierinātu savas vajadzības. Šajā nozīmē patērētājs ir pieprasījuma veidotājs tirgū.

Lai varētu iegādāties preces un pakalpojumus, ir nepieciešami noteikti naudas līdzekļi. Galvenie naudas līdzekļu iegūšanas avoti ir atlidzība, ko saņem mājsaimniecības par tirgū pārdotajiem ekonomiskajiem resursiem: zemi, kapitālu, darbaspēku un uzņēmējspējām. Mājsaimniecības par zemi un citu īpašumu saņem nomas maksu, dividendes; par padarīto darbu — darba algu jeb atalgojumu; par kapitālu — procentu; uzņēmējs saņem ienākumu peļņas veidā. Ienākuma avoti ir arī pensijas un pabalsti.

Mājsaimniecības nav tiesīgas tirgū brīvi rīkoties ar visiem ienākumiem. Tās var izlietot tikai to ienākumu daļu, kas paliek pāri, ja no kopējiem ienākumiem atskaita ienākuma nodokli un citus maksājumus. Tas ir *tīrais ienākums*.

Taču jautājumā par personiskā patēriņa iespējām jāievēro iedzīvotāju *reālais ienākums*. Tas ir preču un pakalpojumu daudzums, kuru, pastāvot noteiktām cenām, patērētājs var iegādāties par ienākumu pēc nodokļu un citu maksājumu nokārtošanas.

Tādējādi personisko patēriņu nosaka naudas ienākumu *pirktspēja*, kura ir atkarīga no patēriņa priekšmetu cenu līmeņa. Piemēram, ja naudas ienākumu pieaugums gadā ir 10 %, bet preču

un pakalpojumu cenas ir palielinājušās par 15%, tad patērētāja reālais ienākums ir samazinājies, jo naudas ienākumu pirktspēja ir kritusies.

Tiro ienākumu iedzīvotāji var izmantot ne tikai dažādiem pirkumiem, bet arī kādu daļu ienākuma var uzkrāt.

Tirais ienākums ir galvenais, bet ne vienīgais māsaimniecību naudas līdzekļu avots, kas kalpo patēriņam. Papildu naudas līdzekļus var iegūt, saņemot noguldīto naudu bankā; pārdodot materiālās vērtības — nekustamo īpašumu, zemi, dārglietas, akcijas, izdarot aizņēmumu, samazinot ienākuma nodokļa likmi, mainot ienākumu pārdales politiku u.tml.

Ikvienam cilvēkam savi izdevumi ir jāsaskaņo ar ienākumiem. Turklāt ienākumi jāizlieto pēc iespējas lietderīgāk. Naudas līdzekļi vispirms jāparedz visnepieciešamāko vajadzību apmierināšanai: pārtikai, apģērbam, dzīvoklim, sadzīves priekšmetiem, transportam u.c.

Izpētīdams strādnieku ienākumus un izdevumus, prūšu statistiķis *Ernsts Engels* 19.gadsimtā atklāja likumu, kas tiek dēvēts par *Engela likumu*. Šis likums nosaka, ka, iedzīvotāju ienākumiem pieaugot, kopējie izdevumi arī palielinās. Taču ģimeņu kopienākumā izdevumi pārtikai samazinās, bet izdevumi apģērba, greznuma lietu, automašīnu, vispār dārgu priekšmetu iegādei palielinās.

Lai uztvertu visus ienākumus un izdevumus, ir lietderīgi sastādīt personisko budžetu, kurā paredz arī naudas uzkrāšanu. Tā ir atlikta patērēšana. Uzkrātie naudas līdzekļi ir paredzēti izlietošanai tālākā nākotnē. Visu ienākumu patērēšana nozīmē rūpēties tikai par tagadnes vajadzībām. Tā rikojās tikai pirmatnējais cilvēks. Uzkrāšana nozīmē atturēšanos no tagadējās labklājības, spēju uzpurēt to nākotnei. Taču atteikšanās no patērēšanas tagadnē un taupīšana, neapmierinot visnepieciešamākās vajadzības un ciešot trūkumu, nozīmē skopumu. Tas ir uzskatāms par nevēlamu parādību. Protams, arī bezrūpīga, izšķērdīga naudas tērēšana ir uzskatāma par nevēlamu parādību.

Vēlēšanās apmierināt liekās vajadzības ir katra cilvēka tieksme. Atturēšanās no lieku vajadzību apmierināšanas nozīmētu dzīvot tāpat kā dzīvoja senči.

Cilvēki, lai apmierinātu savas vajadzības, patērē noteiktus labumus, gūstot no tiem baudu, apmierinājumu jeb derīgumu.

6.2. Galējais derīgums un cenas

Galējais derīgums ir saistīts ar noteiktu cilvēka vajadzību apmierināšanu. Lai labāk saprastu galējā derīguma teoriju, vispirms noskaidrosim derīguma jēdzienu.

6.2.1. Derīguma jēdziena izpratne

Patērētāju ienākumi, tāpat kā jebkuri ekonomiskie resursi, ir ierobežoti. Tāpēc tirgū, pastāvot noteiktām cenām, patērētājs iegādāsies preces un pakalpojumus tādā kombinācijā, kādā viņš var atļauties savu ienākumu ietvaros. Turklāt ikkatrs centīsies iegādāties tādus pirkumus sava ierobežotā budžeta ietvaros, kurus patērējot, viņš iegūs baudu un labsajūtu. Jautājumā par patēriņu, ekonomikā tiek lietots jēdziens *derīgums*.

Tātad *derīgums ir bauda jeb apmierinājums, ko gūst cilvēki no preču un pakalpojumu patērēšanas*.

Ar derīgumu saprot nevis preces nopirkšanu, bet gan apmierinājumu, labsajūtu, ko cilvēks gūst no šīs preces patērēšanas. Piemēram, iegādājoties televizoru, cilvēks gūst apmierinājumu no pārraidēm, kuras iespējams noskatīties, izmantojot televizoru kā precī.

Atsevišķi cilvēki vienādām precēm piešķir dažādu derīgumu. Tas ir tāpēc, ka katrs cilvēks ir individualitāte. Viņš pērk noteiktas preces, vadoties no savām vajadzībām un individuālā vērtējuma, nosakot tās derīguma subjektivitāti. Piemēram, velosipēdiem ir liels derīgums Holandē un Beļģijā kā pārvietošanās līdzekļiem, jo šajās valstīs ir izveidots plašs velosipēdu celiņu tīkls. Toties Latvijā velosipēdu derīgums ir zems, it sevišķi pilsētās tie gandrīz nav izmantojami, tāpēc arī nav vajadzīgi. Tādējādi, konkrētas lietas derīgums visiem individiem nav vienāds. Lidz ar to nav iespējams noteikt derīguma mērauklu.

Cilvēku vajadzības pastāvīgi pieaug un pilnveidojas. Lai tās pilnīgāk apmierinātu, viņi cenšas iegādāties arvien vairāk mantu savā lietošanā. Šajā sakarībā jānoskaidro divi jautājumi. *Pirmais* —

kā derīgumu ietekmē pērkamo preču daudzums. *Otrs* — kā mainās derīgums atkarībā no vajadzību apmierināšanas pakāpes un intensitātes. Lai atbildētu uz šiem jautājumiem, jānoskaidro jēdzieni: *kopējais derīgums* un *galējais derīgums*.

6.2.2. Kopējais derīgums un galējais derīgums

Neapstrīdams ir fakts, ka cilvēki vēlas iegādāties savā rīcībā arvien vairāk un vairāk mantas, produktu. Katra nākamā produkta vienība dod patērētājam papildu derīgumu. Taču šis papildu derīgums būs arvien mazāks un mazāks, ja šo produktu patērēs arvien vairāk. Piemēram, pirmās porcijas saldējuma patērēšana sniedz vislielāko baudu, bet pēc otrās porcijas saldējuma apēšanas sākotnējā bauda mazinās; trešajai porcijai vairs netiek pievērsta uzmanība. Tādējādi katra nākamā porcija saldējuma cilvēkam radīs mazāku baudu. Tāpat katras citas mantas derīgums tiks vērtēts augstāk, ja tās būs mazāks daudzums.

Lai šis atziņas saprastu labāk, apskatīsim vienkāršu piemēru, kuru apraksta austriešu zinātnieks *Eižens fon Bem-Baverks* (1851.—1914.) 1880.gadā publicētajā grāmatā "*Saimniecības labumu vērtības teorijas pamati*". Šis kategorijas viņš skaidro, izmantojot piemēru par pirmatnējā mežā dzīvojošu vientuļnieku, kurš no sava lauka ir novācis piecus maisus labības. To derīgums tiek sarindots šādā secībā: pirmais maiss graudu ir nepieciešams izdzīvošanai līdz nākamajai ražai, otrs — pārtikas uzlabošanai, lai uzturētu labu veselību un spēkus, trešais — mājputnu barošanai, lai saražotu gaļas produktus savai pārtikai, ceturtais — degvīna brūvēšanai. Šo četrus labības maisus viņam pietiek, lai pilnīgi apmierinātu savas pieticīgās vajadzības. Bet paliek vēl viens — piektais maiss graudu. Saimnieks nolemj to izlietot vairāku papagaiļu barošanai, jo viņam patīk klausīties to plāpāšanā.¹

No minētā piemēra redzam, ka vientuļnieks katram maisam labības piešķir dažādu patērēšanas nozīmi. Vislielākais derīgums ir pirmajam maisam graudu, jo tas ir paredzēts, lai apmierinātu viņa izsalkumu un nodrošinātu izdzīvošanu līdz nākamajai ražai. Otrs

¹ Менгер К., Bem-Баверк Е., Визер Ф. Австрийская школа в политической экономии. — М.: Экономика, 1992. — С.280.

maiss graudu vientuļniekam ir vajadzīgs mazāk svarīgu vajadzību apmierināšanai, tāpēc viņš to vērtē zemāk. Bet trešo, ceturto un piekto maisu graudu viņš vērtē vēl zemāk, jo ir pieaugusi vajadzību apmierināšanas pakāpe. Kad visas vajadzības ir apmierinātas un sasniegts pilnīgs piesātinājums, tad mēs nonākam pie **galējā derīguma robežas**. Ja vientuļniekam būtu sestais maiss graudu, tad tā galējais derīgums līdzinātos nullei.

Uzskatāmības labad ietversim šīs atziņas 6.tabulā un attēlosim arī shematiski (21. un 22.shēma).¹

6. tabula

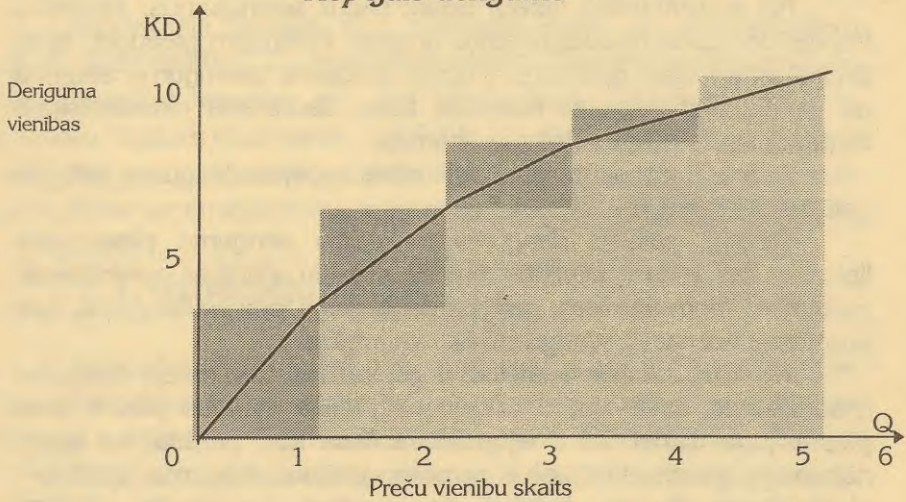
Galējā derīguma mazināšanās

Patērējamo preču daudzums (labības maisi)	Kopējais derīgums (KD)	Galējais derīgums (GD)
0	0	4
1	4	3
2	7	2
3	9	1
4	10	0
5	10	0

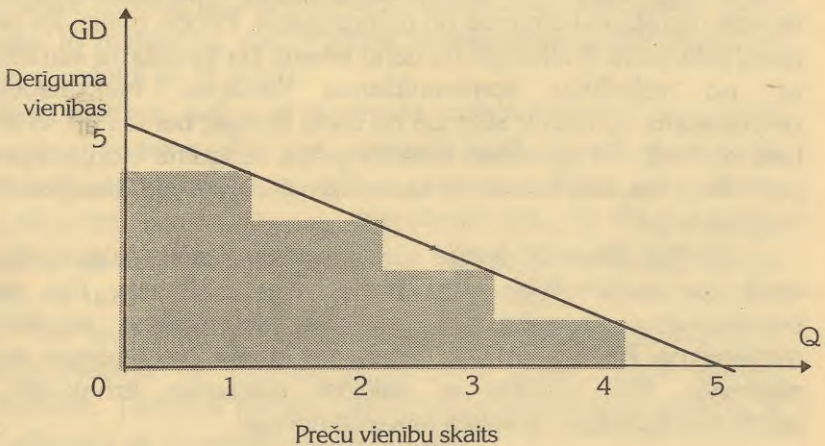
Tabulā ievietotie skaitļi un 21.shēmā tumšie taisnstūri parāda, ka pieaugot patēriņa līmenim, katra nākamā maisa graudu *kopējais derīgums pieaug*. Ceturta un piektā maisa graudu kopējais derīgums ir vienāds, jo tikai četri maisi graudu, atbilstoši derīguma pakāpei apmierina vientuļnieka neatliekamās vajadzības; taču piektais maiss graudu apmierina jau mazāk aktuālas vajadzības.

¹ Tabulas un shēmas ir veidotas pēc avota: Samuelson P.A., Nordhaus W.D. Economics. — 13th Edition. — New York: McGraw-Hill Book Company, 1989. — P.448.

21.shēma

Kopējais derīgums

22.shēma

Galējais derīgums

Savukārt tabulas dati un 22.shēmā tumšie taisnstūri parāda, ka katra nākamā maisa graudu *galējais derīgums samazinās*.

Kopējā derīguma pieauguma un galējā derīguma mazināšanās sakarības izsaka **galējā derīguma mazināšanās likums**.

No augstākteiktā varam izdarīt šādus secinājumus. *Pirmkārt*, kopējo derīgumu nosaka patēriņa limenis. Patēriņam pieaugot, kļūst lielāks arī kopējais derīgums. Kopējā derīguma pieaugumu atkarībā no pircēja rīcībā esošās noteiktas lietas daudzuma ekonomiskajā literatūrā attēlo liknes veidā (21.shēma).

Pieprasījumu un cenas regulē nevis kopējais derīgums, bet gan galējais derīgums.

Otrkārt, galējais derīgums ir kopējā derīguma pieauguma lielums, kas rodas noteiktas preces papildu vienības patērēšanas rezultātā. Citiem vārdiem, galējais derīgums ir preces derīgums, kas apmierina vismazāk svarīgu cilvēka vajadzību.

Treškārt, 22.shēmā attēlotā linija, kas raksturo galējā derīguma mazināšanos, savā virzībā uz leju no kreisās uz labo pusī ir tuva pieprasījuma liknei. Tā ir lejupslidoša likne kas, parāda, ka katrai nākamajai preces vienībai ir zemāks galējais derīgums. Atbilstoši pieprasījuma likuma darbībai, tas nozīmē, ka pircējs vēlēšies iegādāties noteiktas preces papildu vienību tikai tad, kad šīs preces cena samazināsies.

Tādējādi galējā derīguma teorija izskaidro pircēja rīcību, cenas limeņa regulēšanu atkarībā no pieprasījuma. Pircēja izvēle, ko un cik pirkt, lielā mērā ir atkarīga no cenu limeņa un ienākuma samēra, kā arī no vajadzību apmierināšanas pakāpes. Maksātspējīgais pieprasījums ne tikai ir atkarīgs no cenu limeņa, bet tas arī šo limeni tieši ietekmē. Šīs sakarības skaidro galējā derīguma teorijas speciāls papildinājums, kas balstās uz tā saucamajām vienaldzības liknēm un budžeta liniju.¹

Galējā derīguma teorijā ir ietilpināma plašākā koncepcija, ko dēvē par *neoklasisko cenu teoriju*. Bez faktoriem, kas regulē pieprasījumu, vispusīgi tiek analizēts piedāvājuma regulēšanas mehānisms. Piedāvājums un cenas, par kurām precī cenšas realizēt pārdevējs, tiek saistītas ar galējām ražošanas izmaksām. Šo jautājumu apskatam ir veltīta nākamā nodaļa.

¹ Libermanis G. Tīrgus, cenas, konkurence. — R: Kamene, Ekonomists, 1994. — 40.—55. lpp.

7. RAŽOŠANA, IZMAKSAS UN PEĻŅA

Iepriekšējā tematā tika apskatīts viens no svarīgākajiem tirgus dalībniekiem — mājsaimniecības. Tās rada pieprasījumu tirgū, pārdod resursus un gūst ienākumus. Tirgus ekonomikas pamatu tālākas studēšanas nolūkā ir svarīgi noskaidrot otra tirgus subjekta — uzņēmuma — rīcību un ar to saistītās ekonomiskās parādības: uzņēmējdarbību, ražošanas funkciju, izmaksas un peļņu.

7.1. Uzņēmējdarbība

Saimnieciskās dzīves ekonomisko procesu un parādību likumsakarības visās sabiedrībās ir vienādas, bet to realizācijas formas ir atšķirīgas. Tās nosaka katras valsts likumdošana.

Uzņēmējdarbības ekonomisko pusi regulē Latvijas Republikas juridiskie akti, tajā skaitā Latvijas Republikas likums "Par uzņēmējdarbību".

Šajā likumā ir teikts, ka uzņēmējdarbība ir sistemātiska ekonomiska darbība un kapitāla ieguldīšana, lai nodrošinātu preču ražošanu, to realizāciju, darbu izpildi, tirdzniecību un pakalpojumu sniegšanu nolūkā iegūt peļņu.

Bez šaubām, peļņa ir uzņēmēja rīcības pamatmotīvs tirgū. Taču peļņa nedrīkst kļūt par uzņēmējdarbības pašmērķi. Šajā sakarā šī gadsimta sākumā ASV uzņēmējs *H.Fords* rakstīja, ka strādāt tikai tirās peļņas dēļ ir augstākā mērā riskanti. Tā ir mainīga azartspēle, ko tikai retais spēj izturēt vairāk nekā dažus gadus. Uzņēmuma uzdevums ir ražot preces patērētājiem, nevis to darīt peļņas vai spekulācijas nolūkā. Ražošanas priekšnoteikums ir produktu kvalitāte un lētums; tie jāparedz tautai, nevis vienam uzņēmumam. Tādējādi peļņas saņemšanas vislabākais garants ir lētu, kvalitatīvu un pieprasītu preču ražošana.

Uzņēmējdarbību veic uzņēmējs. Saskaņā ar LR likumu "Par uzņēmējdarbību", uzņēmējs ir fiziska vai juridiska persona, vai arī vairāku šādu personu apvienība, kas norobežo daļu sava īpašuma

uzņēmējdarbības veikšanai, pārzina uzņēmumu un tā mantu; tas likumā noteiktajos gadījumos uzņemas materiālo atbildību un ir prasītājs un atbildētājs tiesā.

Uzņēmējs var būt: *pirmkārt*, ricibspējīga fiziska persona; *otrkārt*, ģimene (saskaņā ar ģimenes locekļu starpā noslēgto līgumu); *treškārt*, uzņēmēj sabiedrība; *ceturtkārt*, valsts; *piektkārt*, pašvaldība; *sestkārt*, sabiedriska organizācija; *septītkārt*, reliģiska organizācija.

Valsts regulē uzņēmējdarbību, tirgus sistēmas sabalansētību un stabilitāti, nosakot nodokļu maksājumu likmes, bankas aizdevumu procentus, amortizācijas un citus ar nodokļiem neapliekamos atskaitījumus, atskaitījumus valsts sociālās apdrošināšanas fondā, kā arī pieņem pretmonopola likumu un citus likumus.

Uzņēmējdarbības ekonomiskās regulēšanas līdzeklis ir arī valsts pasūtījums un iepirkums. Valsts un pašvaldību pasūtījumi ir obligāti uzņēmumiem. Veidojot valsts pasūtījumus un iepirkumus, var noteikt cenas un tarifus produkcijai (darbiem, pakalpojumiem), kuru ražo un realizē saskaņā ar līgumiem.

Valsts regulē arī ārējo ekonomisko darbību ar nodokļiem, valūtas subsīdijām un kredītiem, muitas nodevām, kā arī ar eksporta un importa licencēšanu.

Valsts uzņēmumiem nenosaka citus normatīvus un maksājumus.

Uzņēmējdarbība notiek konkrēta uzņēmumā (rūpniecā, fabrikā, darbnīcā, bankā, lombardā, veikalā, viesnīcā, privātskolā, valsts saimniecībā, zemnieku saimniecībā u.c.) un uzņēmēj sabiedrībā (statūtsabiedrībās, līgumsabiedrībās). Uzņēmums ir uzņēmēja īpašums vai īpašuma daļa kā vienots materiālo un nemateriālo elementu kopums.

Uzņēmēj sabiedrības patstāvīgi, bet uzņēmumi uzņēmēja deleģēto pilnvaru apjomā nosaka savas darbības virzienus, ražošanas apjomu un struktūru, veic tās plānošanu un organizāciju, realizē produkciju (veic darbus, pakalpojumus), nosaka darbinieku atalgojumu.

Uzņēmuma galvenais uzdevums ir preču un pakalpojumu ražošana un realizācija. Lai šo uzdevumu sekmīgi īstenotu, uzņēmuma rīcībā jābūt noteiktiem materiāliem un naudas resursiem.

7.2. Uzņēmuma līdzekļi

Uzņēmuma līdzekļi sastāv, *pirmkārt*, no pašu kapitāla un, *otrkārt*, no papildu piesaistītajiem līdzekļiem, t.i., naudas aizņēmuma.

Uzņēmējdarbības materiālais pamats ir *pašu kapitāls*. To veido vairāki elementi:

1. Pamatlīdzekļi. Tie ir ilgstošas lietošanas objekti, kas piedalās ražošanā ilgāk par vienu gadu. Pie pamatlīdzekļiem pieder *nekustamais īpašums* (ēkas, būves, pārvaldu ierīces, zeme u.tml.) un *kustamais īpašums* (transporta līdzekļi, mašīnas, tehnoloģiskās iekārtas un instrumenti, ražošanas un saimniecības inventārs utt.). Nekustamais īpašums apkalpo ražošanas procesu, bet kustamais īpašums iedarbojas uz darba priekšmetu; tā objektus var pārvietot. Taču tas nav izdarāms ar nekustamo īpašumu.

Pamatlīdzekļu ipatnība ir tā, ka tiem ir samērā ilgs izmantošanas laiks. Nekustamais īpašums, piemēram, ēkas, var kalpot 50, dažkārt 100 un pat vairāk nekā 100 gadu. Kustamā īpašuma vidējais kalpošana slaiks ir 10 un mazāk nekā 10 gadu. Pamatlīdzekļu elementu kalpošanas laikam izbeidzoties, tie ir jāatjauno. Šim nolūkam ir vajadzīgi naudas līdzekļi. Tādēļ uzņēmējam noteikta pamatlīdzekļu nolietojuma daļa jāieskaita ražošanas izmaksās un pārdodamo ražojumu cenā. Piemēram, ja darbgalds kalpo 10 gadus, tad gadā uz ražojamo produkciju tiek pārņemta viena desmitā daļa tā cenas. Uz produktu pārņemamās pamatkapitāla elementu cenas daļu atbilstoši to nolietojumam līdz šim sauca par *amortizāciju*, bet tagad sauc par *pamatlīdzekļu nolietojumu*.

Pamatlīdzekļu nolietošanās notiek vairāku apstākļu ietekmē: *pirmkārt*, tie fiziski nolietojas ražošanas procesā; *otrkārt*, tehniskā

progresā ietekmē, kad fiziski vēl nenolietota, piemēram, datorā vietā nāk jauns un progresīvāks; *treškārt*, neparedzētu gadījumu ietekmē, piemēram, dabas katastrofas u.tml.

Amortizētie naudas līdzekļi veido pamatlīdzekļu atjaunošanas (kompensācijas) fondu. Grāmatvedībā to sauc par *amortizācijas un remonta fondu*. Šajā fondā uzkrāto naudu izlieto novecojušo pamatlīdzekļu elementu pilnīgai nomaiņai, iekārtas remontam, tās modernizācijai. Šī fonda līdzekļu izmantošana ražīgāku un efektīvāku mašīnu un darbgaldu iegādei nozīmē, ka tas ir viens no ražošanas izaugsmes avotiem.

2. Uzņēmuma paša kapitāla svarīgs elements ir vērtspapīru (akciju, obligāciju, vekseļu u.c.) emisija un izpiršana. Šo operāciju rezultātā notiek izmaiņas uzņēmuma paša kapitālā. To var palielināt ne tikai izlaižot un pārdodot akcijas, bet arī pelnot uz akciju kursa svārstībām, t.i., pērkot akcijas tad, kad to kurss kritas, un pārdodot tās, kad kurss ceļas.

3. Pašu kapitālā ietilpst arī rezerves. Uzņēmumiem obligāti ir jāuzkrāj rezerves kapitāls, ko izmanto neparedzētu izdevumu segšanai. Rezerves kapitālu veido obligātie peļņas atskaitījumi un citi ienākumu avoti.

4. Pašu kapitāls ir nesadalītā peļņa vai nesegtie zaudējumi.

Saimnieciskās darbības veikšanai uzņēmumam ir nepieciešami arī **apgrozāmie līdzekļi**. Pie tiem ir pieskaitāmi visi uzņēmuma rīcībā esošie materiālie krājumi, vērtspapīri un naudas līdzekļi, kas iesaistīti ražošanā īslaicīgi — ne ilgāk par vienu gadu — un atrodas nepārtrauktā apgrozībā.

Apgrozāmie līdzekļi tiek iedalīti šādi:

1. Krājumi, t.i., izejvielas un materiāli, kas nepieciešami ražošanas procesa nodrošināšanai, kā arī nepabeigtie izstrādājumi, gatavie ražojumi un preces pārdošanai.

2. Debitoru parādi jeb norēķini ar debitoriem. Tie veidojas tad, ja par pārdoto produkciju tās saņēmējs vēl nav samaksājis un ir parādā uzņēmumam. Parādi veidojas arī tajos gadījumos, kad uzņēmums ir aizdevis savus līdzekļus citām juridiskām vai fiziskām personām, saviem darbiniekiem u.tml.

3. Vērtspapīri un īslaicīga līdzdalība kapitālos. Uzņēmums veic operācijas ne tikai ar paša vērtspapīriem, bet iegulda naudas līdzekļus arī citu akciju sabiedrību kapitālā.

4. Naudas līdzekļi uzņēmuma kasē un noguldījumi atvērtajos norēķinu kontos bankās.

Uzņēmuma saimnieciskās darbības rezultāti, materiālo un naudas līdzekļu kustība tiek atspoguļota gada *grāmatvedības bilancē*. Tai ir divas sastāvdaļas — pasīvs un aktīvs. *Pasīvs* parāda līdzekļu rašanās avotus, bet *aktīvs* — līdzekļu izlietojumu.

Uzņēmuma līdzekļi tiek ieguldīti ražošanā ar mērķi, lai ražotu preces un pakalpojumus iedzīvotāju vajadzību apmierināšanai.

7.3. Ražošanas funkcija

Ražošanas procesā tiek patērēti ražošanas faktori (zeme, kapitāls, darbs un uzņēmējspējas) tā, lai galarezultātā iegūtu ienākumu pieaugumu virs sākotnēji iegulditās naudas summas. Ja tas nenotiek, tad uzņēmums nevar iegūt peļņu un zūd uzņēmējdarbības stimuli.

Kā noris ražošanas process?

Ražošanas procesā tiek pārstrādātas izejvielas un materiāli, enerģijas avoti pārvērsti vienā vai otrā kustībā, nolietoti pamatlīdzekļi. Tā rezultātā tiek radītas jaunas lietas. Piemēram, lai ražotu apavus, strādnieki lieto darbgāldus, izmanto diegus, ādu, elektroenerģiju u.c.

Sabiedrības jeb makroekonomikas limenī jaunie ražojumi naturālā izteiksmē parādās kā noteikts preču apjoms, kas sastāv no ražošanas līdzekļiem un patēriņa priekšmetiem. Bez tam ražošana nozīmē arī pakalpojumu sniegšanu.

Ražošanas līdzekļus var lietot tikai ražīgam patēriņam. Pie ražošanas līdzekļiem pieder: smagās rūpniecības produkcija (mašīnas, metāls, ogles utt.), daļa vieglās un pārtikas rūpniecības produkcijas, kuru izlieto kā izejvielas citos uzņēmumos, daļa lauksaimniecības produkcijas, ko izlieto ražošanas vajadzībām

(sēkla, lopi, lauksaimniecības izejvielas rūpniecībai), rūpnieciska rakstura celtnes.

Tos gada laikā jāražo, tādā daudzumā, lai to pietiktu, *pirmkārt*, ražošanas vajadzību apmierināšanai, tās atjaunošanai. Šim nolūkam jāizveido ražošanas līdzekļu kompensācijas fonds. Jāražo tik daudz ražošanas līdzekļu, cik to ir patērēts ražošanā.

Otrkārt, jāražo arī papildu ražošanas līdzekļi, tie jāuzkrāj, lai nodrošinātu ražošanas paplašināšanu un tās tālāku attīstību.

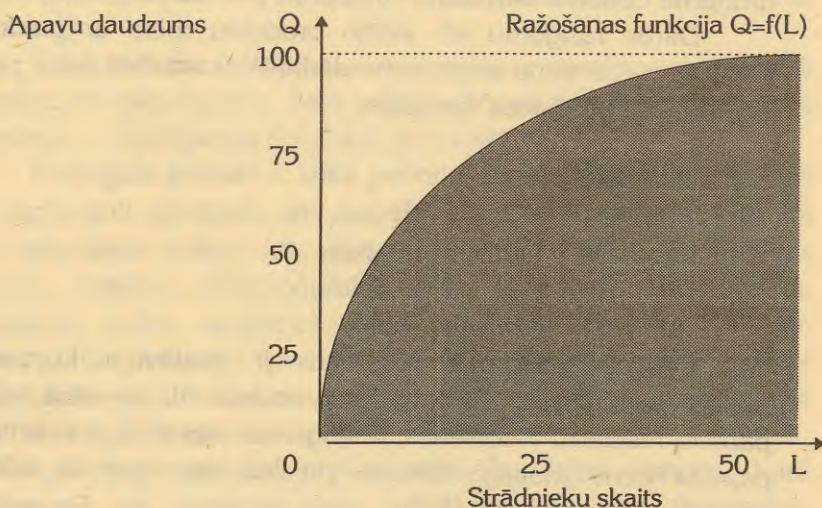
Naturālā formā jāražo sabiedrībai nepieciešamais patēriņa priekšmetu apjoms, lai nodrošinātu iedzīvotāju eksistenci. Pie patēriņa priekšmetiem pieder: vieglās un pārtikas rūpniecības ražojumi, lauksaimniecības produkcija, kas paredzēta personiskam patēriņam, celtniecības produkcija, kas paredzēta neražojošam patēriņam (dzīvokļi, skolas, slimnīcas, atpūtas nami, stadioni, parki u.c.), daļa produkcijas, kas ražota mašīnbūves un ķīmiskajā rūpniecībā (vieglās automašīnas, televizori utt.). Bez tam jāražo arī papildu patēriņa priekšmeti.

Ražošanas galvenais princips ir nodrošināt efektīvu ražošanu. Tas nozīmē, ka, izmantojot esošos resursus jebkurā to kombinācijā, ir jāsasniedz maksimālais galarezultāts. Noteiktas preces ražošanai var resursus patērēt dažādās kombinācijās. Piemēram, vienādu graudu daudzumu iespējams iegūt, vai nu palielinot sējumu platības un samazinot minerālmēslu devas, vai arī palielinot pēdējās un samazinot sējumu platību.

Tā kā visi uzņēmumi strādā ierobežotu resursu ietvaros, tad ir ļoti svarīgi izvēlēties visoptimālāko ražošanas variantu jeb *noteikt ražošanas funkciju*. Tā parāda esošo ražošanas faktoru dažādas kombinācijas, kas dod iespēju sasniegt visaugstāko galarezultātu.

Ražošanas funkciju var attēlot shematiski liknes veidā. Lai vienkāršotu uzdevumu, izdarīsim pieņēmumu, ka maksimālo ražošanas apjomu ir iespējams sasniegt, izmantojot tikai vienu ražošanas faktoru — darbaspēku. To apzīmēsim ar burtu L un galarezultātu — ar burtu Q. Piemēram, lai saražotu 100 pārus apavu vienā nedēļā, ir nepieciešami 50 strādnieki.

Ražošanas apjoms

Saražotā produkta daudzums ir ražošanas *kopējais produkts* (TP).

Ražošanas funkcijas koncepciju var izmantot arī tad, kad tiek parādīts, ka visaugstāko ražošanas apjomu uzņēmums var sasniegt, izmantojot vairākus ražošanas faktorus, piemēram, divus resursus — darbu un kapitālu. Šajā gadījumā ražošanas funkcija [$Q=f(C, L)$] nosaka, ka maksimālo ražošanas apjomu Q var iegūt, kombinējot divus savstarpēji aizvietojamus faktorus — darbu (L) un kapitālu (C), pastāvot vienādiem pārējiem nosacījumiem. Šādu sakarību sauc par *izokvantu*.

Ražošanā tiek noteikts arī *vidējais produkts* (AP), t.i., katra ieguldītā ražošanas faktora atdeve. Ir svarīgi zināt, cik produkcijas ir saražots uz vienu mainīgā faktora vienību. Minētajā piemērā mainīgais faktors ir darbaspēks; tādējādi tiek noteikts darba ražīgums.

Ar *darba ražīgumu* saprot darba izlietojumu uz produkcijas vienību. Darba ražīguma palielināšanās nozīmē produkcijas ražošanai nepieciešamā darba izlietojuma samazināšanos. Tā

rezultātā pieaug produkcijas izstrāde caurmērā uz katru darbinieku un līdz ar to pilnīgāk tiek apmierinātas iedzīvotāju vajadzības. Darba ražīguma celšanās samazina vajadzības pēc darbaspēka.

Darba ražīgumu jeb vidējo produktu mēra ar produkcijas kopapjomu uz vienu uzņēmuma darbinieku noteiktā laika periodā. To aprēķina pēc šādas formulas:

$$AP = \frac{TP}{L},$$

kur AP — vidējais produkts,
TP — kopējais produkts,
L — darbinieku skaits.

Svarīgs ražošanas uzdevums ir pastāvīga kopprodukta izlaides kāpināšana. To iespējams nodrošināt, iesaistot ražošanā papildu resursus. Ražošanas pieaugumu, kas ir iegūts, izmantojot papildu vienu mainīgā faktora vienību, sauc par šī ražošanas faktora *galējo produktu* (MP).

To aprēķina pēc formulas:

$$MP = \frac{\Delta TP}{\Delta L};$$

kur MP — galējais produkts,
 ΔTP — kopējā produkta pieaugums,
 ΔL — nodarbināto skaita palielinājums.

Piemēram, ja palielina nodarbināto skaitu no 50 līdz 75, tad apavu ražošana pieaug no 100 līdz 175 pāriem nedēļā. Galējais produkts uz vienu papildu strādātāju sastāda 3 pārus apavu ($75:25=3$).

Viena mainīgā (darbaspēka) faktora vienības palielināšana, pārējiem faktoriem paliekot nemainīgiem (piemēram, kapitālam vai zemei), tā sākotnējā atdeve ievērojami pieaug. Taču vēlāk notiek šādi aprēķinātā galējā produkta mazināšanās. Tas nozīmē, ka darbojas *resursu atdeves* jeb *galējā produkta mazināšanās likums*. Tas parāda, ka situāciju mainīt var pārkārtojumi tehnikā, tehnoloģijā vai ražošanas organizācijā. Proti, ir nepieciešams

aizvietot darbaspēku, izmantojot ražošanā jauno tehniku un tehnoloģiju. Taču tā prasis arī daudz augstākas kvalifikācijas darbaspēku, kas būtu spējīgs ražīgi izmantot šo tehniku un tehnoloģiju.

Esošo ražošanas faktoru aizvietošana ar jauniem faktoriem, ir atkarīga no laika ilguma. Šajā sakarā ekonomiskajā literatūrā lieto terminus — *īslaicīgie un ilglaicīgie periodi*.

Īslaicīgais periods ir laika periods, kurā dažus resursus, kas tiek izmantoti ražošanā, nav iespējams aizvietot. Īslaicīgā periodā tādi ražošanas faktori kā, piemēram, zemes platības, rūpnīcas lielums, mašīnu, tehnoloģisko iekārtu skaits ir konstanti. Ja ražotājam rodas nepieciešamība palielināt ražošanas kopējo apjomu, tad īslaicīgā periodā tas ir iespējams, tikai mainot nodarbināto skaitu. Tas nozīmē, ka īslaicīgā periodā uzņēmuma ražošanas palielināšanas iespējas ir ierobežotas.

Ilglaicīgais periods ir pietiekami ilgs laika periods, kurā uzņēmums var aizvietot visus ražošanas faktorus. Piemēram, nomainot esošo tehniku ar jaunu tehniku, uzņēmums var apmācīt strādniekus tajās profesijās, kas ir nepieciešamas, lai strādātu ar šo tehniku vai tehnoloģiju u.tml.

7.4. Ražošanas izmaksas

Saimnieciskā darbība uzņēmumā vienmēr ir saistīta ar noteiktām ražošanas izmaksām. Tās ir naudas formā izteiktas visas uzņēmuma izmaksas sakarā ar preču un pakalpojumu ražošanu un pārdošanu.

Katrā atsevišķa uzņēmumā veidojas individuālās ražošanas izmaksas un tās ir iespējams novērtēt divējādi — kā *grāmatvedības izmaksas* un *ekonomiskās izmaksas*. Pēdējās ir saistītas ar *alternatīvajām izmaksām*, piemēram, gadījumos, kad uzņēmuma īpašnieks pats organizē un vada savu uzņēmumu, bet nealgo kādu citu cilvēku šo pienākumu veikšanai. Tas ir arī tad, ja ēkas un zeme pieder pašam īpašniekam un viņam nav jāmaksā nomas maksa. Ekonomiskās izmaksas tiek sauktas arī par *iekšējām izmaksām*,

kuras varētu saņemt uzņēmums, ja izmantotu resursus labākā alternatīvā gadījumā: iznomātu telpas un zemi citam uzņēmumam, par to saņemtu rentes maksu, vai arī, ja savas uzņēmējspējas, vadītāja talantu izmantotu citur un saņemtu par to darba algu u.tml.

Grāmatvedības izmaksas jeb *ārējās izmaksas* ir visas izmaksas, kas saistītas ar uzņēmuma saimniecisko darbību. Tās tiek iedalītas *mainīgās* un *pastāvīgās* izmaksās, kas kopā veido *kopējās izmaksas*.

Mainīgās ražošanas izmaksas mainās proporcionāli ražošanas apjomam. Tās palielinās vai samazinās līdz ar saražotā produkta kopējām izmaiņām. Pie mainīgajām izmaksām pieder:

1. Izdevumi izejvielu, materiālu, kurināmā, enerģijas un citu preču (pakalpojumu) iegādei;
2. Personāla izmaksas;
3. Sociālas nodevas un izmaksas;
4. Preču (pakalpojumu) pārdošanas izdevumi;
5. Pārējie saimnieciskās darbības izdevumi.

Pastāvīgās ražošanas izmaksas īslaicīgā periodā nav atkarīgas no saražotā kopapjoma izmaiņām. Pie pastāvīgām izmaksām pieder:

1. Pamatlīdzekļu nolietojums, iekārtu un mašīnu uzturēšanas izmaksas;
2. Administrācijas izdevumi;
3. Nomas maksa par nomātajām telpām, iekārtu;
4. Maksa par dabas resursu izmantošanu un vides piesāmošanu;
5. Apdrošināšanas maksājumi;
6. Telpu uzturēšanas, apkures, apsardzes un citas izmaksas.

Pastāvīgās izmaksas ilglaicīgā periodā mainās, it īpaši tad, ja notiek ražošanas paplašināšana un pieaug izlaistās produkcijas kopapjoms. Tādējādi ilglaicīgā periodā visas ražošanas izmaksas ir mainīgs lielums.

Lai noskaidrotu ražošanas izmaksu atkarību no ražošanas apjoma izmaiņām, apskatīsim piemēru. Pieņemsim, ka atpūtas krēsla ražošanai pastāvīgās izmaksas sastāda 40 latus, bet

mainīgās izmaksas mainās līdz ar saražoto krēslu daudzumu. Pirms tabulas izveidošanas, jānorāda, ka ekonomiskajā analizē tiek lietotas *vidējās izmaksas* uz vienu ražotās produkcijas vienību un *galējās izmaksas*, kuras parāda kopējo izmaksu pieaugumu papildu produkcijas vienības ražošanai. Galējās izmaksas tiek aprēķinātas pēc šādas formulas:

$$MC = \frac{\Delta TC}{\Delta Q},$$

kur MC — galējās izmaksas,
 ΔTC — kopējo izmaksu pieaugums,
 ΔQ — ražošanas apjoma pieaugums.

Ievērojot augstākteikto, izveidosim tabulu, kurā izmantosim nosacītus skaitļus.

7. tabula

***Kopējās, vidējās un galējās izmaksas
 īslaicīgā periodā***

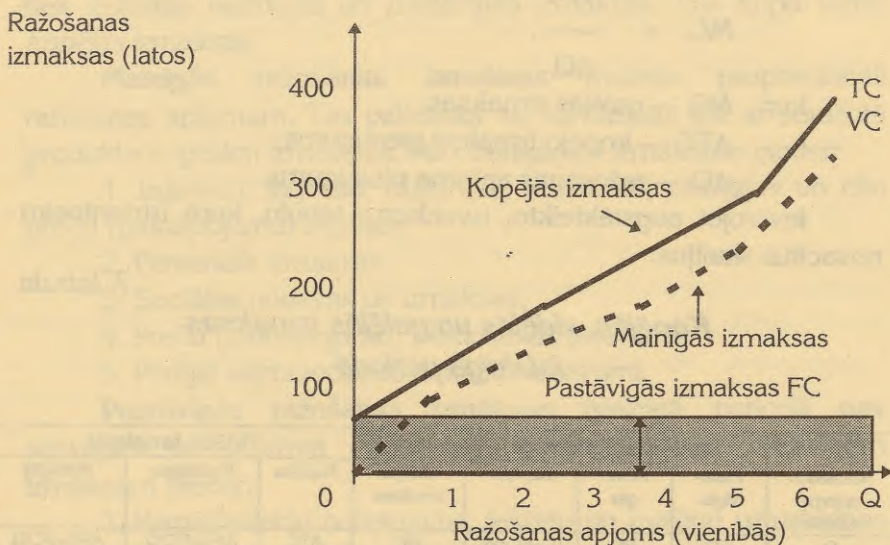
Ražošanas apjoms (vienības)	Ražošanas izmaksas			Galejās izmaksas	Vidējās izmaksas		
	Pastāvīgās	Mainīgās	Kopējās		Kopējās	Pastāvīgās	Mainīgās
Q	FC	VC	TC=FC+VC	MC	ATC	AFC=FC/Q	AVC=VC/Q
0	40	0	40	60			
1	40	60	100	50	100	40	60
2	40	110	150	40	75	20	55
3	40	150	190	50	63	13	50
4	40	200	240	70	60	10	50
5	40	270	310	90	62	8	54
6	40	360	400		67	7	60

Pamatojoties uz tabulas datiem vispirms attēlosim shematiski kopējo, pastāvīgo un mainīgo izmaksu atkarību no ražošanas

apjoma. 24.shēmā horizontālās ass atzīmēsim ražošanas apjomu (Q), uz vertikālās — kopējās ražošanas izmaksas (TC), pastāvīgās izmaksas (FC) un mainīgās izmaksas (VC).

24.shēma

Kopējās ražošanas izmaksas un to sastāvdaļas

7.tabula un 24.shēma rāda, ka pastāvīgo izmaksu lielumu neietekmē ražošanas apjoma pieaugums. Tāpēc shēmā tā ir iezīmēta taisnas līnijas veidā FC. Mainīgās un kopējās izmaksas, pieaugot ražošanai, arvien palielinās.

Taču vidējo izmaksu analīze rāda, ka pastāvīgās izmaksas (AFC) uz produkcijas vienību augot ražošanas apjomam, arvien samazinās. Turpretī, ražošanas apjomam samazinoties, šīs izmaksas pieaug. Tās neizzūd pat tad, ja kaut kādu apstākļu dēļ ražošana ir pārtraukta, bet uzņēmums turpina pastāvēt.

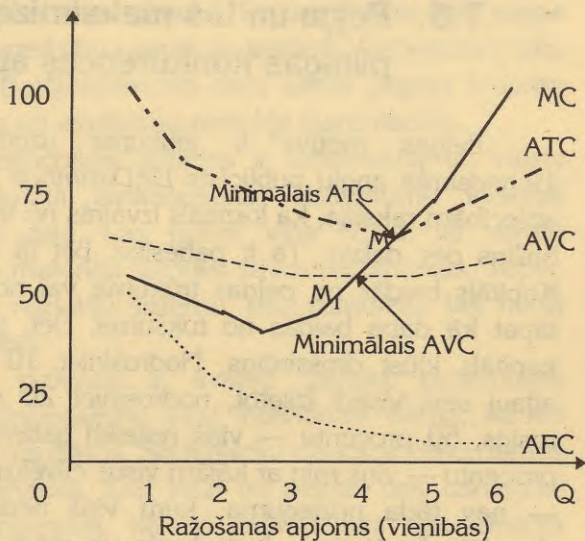
Mainīgās vidējās izmaksas (AVC), pieaugot ražošanas apjomam sākumā samazinās; taču pēc noteikta ražošanas līmeņa sasniegšanas, izmaksas sāk palielināties. Līdzīga tendence ir

kopējām (AFC) un galējām (MC) izmaksām. Minētās atziņas attēlosim shematiski.

25. shēma

Vidējās un galējās ražošanas izmaksas īslaicīgā periodā

Ražošanas vidējās un galējās izmaksas (latos)

Vidējo mainīgo izmaksu (AVC) un galējo izmaksu (MC) liknes, kā redzams 22. shēmā, sākas no viena punkta (no 60 latiem). Ražošanas apjomam pieaugot, kā vienas, tā otras izmaksas samazinās. Taču galējās izmaksas samazinās straujāk nekā mainīgās vidējās izmaksas. Sasniedzot minimumu (40 latus), tās pieaug daudz straujāk, bet vidējās mainīgās izmaksas turpina samazināties un sasniedz minimumu (50 latus) krustpunktā M' ar MC likni. Pēc tam tās sāk pieaugt. Punktā M' ražošana būtu jāpārtrauc. Vidējās kopējās izmaksas (ATC) sākumā ir augstas, jo tiek ražota tikai viena produkcijas vienība. Palielinot ražošanas apjomu, tās arvien samazinās līdz 60 latiem un sasniedz minimumu krustpunktā M ar MC likni. Šo krustpunktu sauc par *peļņas maksimuma punktu*.

Galējo un vidējo izmaksu analīze ir svarīga, risinot jautājumu par ražošanas apjoma palielināšanu. Ja galējās izmaksas pieaug strauji, tad uzņēmumam savlaicīgi jādomā par ražošanas procesa pārkārtošanu atbilstoši tirgus konjunktūrai.

7.5. Peļņa un tās maksimizēšana tirgū pilnīgas konkurences apstākļos

Peļņas motīvs ir jebkuras uzņēmējdarbības pamatā. 19.gadsimtā angļu publicists *Dž.Dannings* par peļņas un kapitāla attiecībām rakstīja, ka kapitāls izvairās no trokšņa un strīdiem un ir bailīgs pēc dabas. Tā ir patiesība, bet tā vēl nav visa patiesība. Kapitāls baidās no peļņas trūkuma vai no pārāk mazas peļņas, tāpat kā daba baidās no tukšuma. Bet, ja ir pietiekama peļņa, kapitāls kļūst drošsirdīgs. Nodrošiniet 10 procentu, un kapitāls atļauj sevi visādi izlietot, nodrošiniet 20 procentu — viņš kļūst rosīgs, 50 procentu — viņš noteikti gatavs lauzt sev kaklu, 100 procentu — viņš min ar kājām visus cilvēku likumus, 300 procentu — nav tāda nozieguma, kuru viņš neriskētu izdarīt, kaut arī draudētu karātas. Ja troksnis un strīdi ienestu peļņu, kapitāls veicinātu tiklab vienu kā otru.

Tāpat kā ražošanas izmaksas, arī peļņa tiek aprēķināta divējādi — kā grāmatvedības peļņa un ekonomiskā peļņa.

Ekonomiskā peļņa tiek aprēķināta, atskaitot no kopējiem ieņēmumiem no uzņēmuma saimnieciskās darbības visus izdevumus: ārējos, iekšējos, ieskaitot normālo peļņu. *Normālā peļņa* ir samaksa par uzņēmēja īpašo talantu, viņa uzņēmējspējām, par viņa kā vadītāja funkciju izpildi. Normālā peļņa ir iekšējo izmaksu elements. Ja šis normālais atalgojums uzņēmuma vadītājam netiek nodrošināts, viņš savu talantu, pūles var pārorientēt uz citu darbības virzienu, atteikties no uzņēmuma vadības un aiziet strādāt citā darbā, lai saņemtu atbilstošu atalgojumu par savām spējām.

Grāmatvedības peļņu aprēķina, atskaitot no uzņēmuma kopējiem ieņēmumiem atskaita grāmatvedības jeb ārējas izmaksas. Tā ir uzņēmuma kopējā peļņa, kura tiek sadalīta saskaņā ar valsts likumdošanu un katra atsevišķa uzņēmuma statūtiem.

Peļņa ir uzņēmējdarbības stimulēšana. Taču pati par sevi peļņa nekādu materiālu ieinteresētību nespēj nodrošināt. Galvenais ir tas, kā tā tiek sadalīta. Ražotāju uzņēmumi daļu savas peļņas ieskaita valsts budžetā ar peļņas un ienākuma nodokļa starpniecību.

Peļņas sadalē noteicošais princips ir uzņēmuma un valsts budžeta interešu optimāla saskaņošana. Uzņēmumu interesē galvenokārt tā peļņas daļa, kas paliek viņa rīcībā, lai varētu paplašināt ražošanu un materiāli stimulēt savus darbiniekus. Tāpēc ir svarīgi izveidot tādu nodokļu sistēmu, kas stimulētu, bet nevis bremzētu uzņēmējdarbību.

Peļņas sadales procesā ir svarīgi panākt uzņēmuma strādātāju materiālo ieinteresētību viņu individuālā darba, kā arī visa uzņēmuma darba rezultātos. Šo funkciju daudzos uzņēmumos veic papildu darba samaksa. Ļoti bieži no peļņas tiek izsniegtas prēmijas, pabalsti, dividendes, kā arī daļa peļņas tiek izlietota sociālo vajadzību apmierināšanai (piemēram, medicīniskai aprūpei, atpūtas organizēšanai, kultūras vajadzībām, ēdnicu izmaksu kompensēšanai, lai palētinātu darbinieku ēdināšanu u.c.).

Uzņēmumi daļu peļņas izmanto, lai atjaunotu un paplašinātu ražošanu, nodrošinātu produkcijas apjoma pieaugumu ilglaicīgā periodā.

Katrs uzņēmums ir ieinteresēts peļņas gūšanā. Tās palielināšana ir tieši atkarīga no uzņēmējdarbības galarezultātiem. *Pirmkārt*, to nodrošina ražošanas apjoma pieaugums. Jo lielāks ir produkcijas realizācijas apjoms, jo, pastāvot vienādiem citiem nosacījumiem, attiecīgi lielāka ir arī peļņa. *Otrkārt*, tā ir atkarīga no ražojumu (pakalpojumu) izmaksu dinamikas. Peļņu ir iespējams palielināt, samazinot ārējo izmaksu lielumu, rēķinot uz vienu produkcijas vienību. *Treškārt*, peļņa ir atkarīga no realizējamās produkcijas cenu līmeņa.

Pilnīgas konkurences apstākļos preču un pakalpojumu cenas nosaka tirgus. Tāpēc uzņēmumam to ietekmēšana ir gandrīz neiespējama. Uzņēmums savu peļņu var palielināt, mainot ražošanas produkcijas apjomu vai samazinot ražošanas izmaksas. Tāpēc uzņēmējdarbībā ļoti svarīga ir optimālā ražošanas apjoma noteikšana. Šo apjomu sasniedzot ir iespējams saņemt *maksimālo kopējo peļņu*. Lai noskaidrotu šīs sakarības, izveidosim tabulu.

8. tabula

Uzņēmuma ieņēmumi, izmaksas un peļņa īslaicīgā periodā

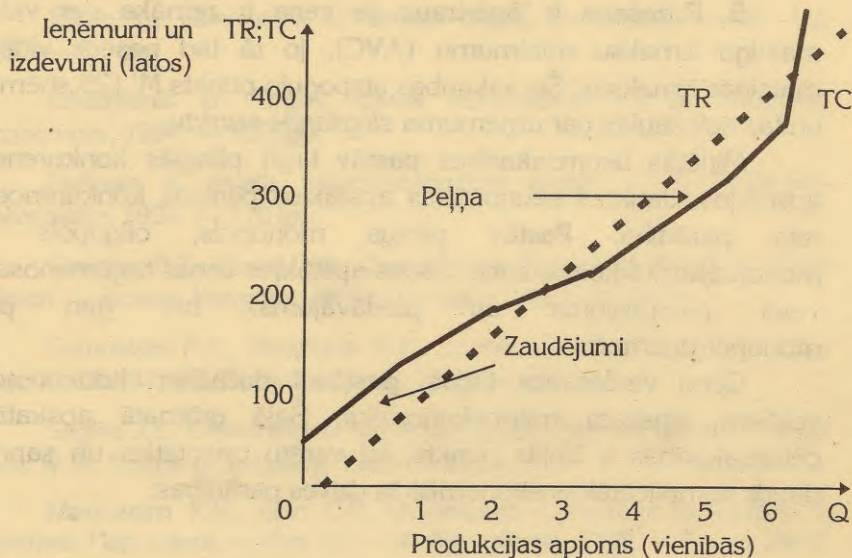
Ražošanas apjoms (vienībās)	Produkcijas vienības cena (latos)	Kopējie ieņēmumi	Kopējās izmaksas	Peļņa (+) Zaudējumi (—)	Kopējās vidējās izmaksas	Peļņa uz produkcijas vienību	Galējās izmaksas
Q	P	TR= (QxP)	TC	TR—TC	ATC	Peļņa, zaudējumi/Q	MC
0	0	0	40	—40	—	—	—
1	70	70	100	—30	100	—30	60
2	70	140	150	—10	75	—5	50
3	70	210	190	+20	63	+7	40
4	70	280	240	+40	60	+10	50
5	70	350	310	+40	62	+8	70
6	70	420	400	+20	67	+3	90

8. tabulas dati rāda, ka ražošana sākotnēji nes zaudējumus. Taču trīs produkcijas vienību ražošana jau dod peļņu; četru un piecu vienību ražošana nodrošina visaugstāko peļņu, bet pēc tam peļņa sāk samazināties.

Visaugstāko peļņu uz produkcijas vienību nodrošina četru vienību ražošana. Arī kopējās vidējās izmaksas ir viszemākās, ražojot četras produkcijas vienības.

Minētās sakarības attēlosim shematiski:

Peļņas maksimizēšana īslaicīgā periodā

Vispārīnot 7. un 8. tabulas datus un to atspoguļojumu 25. un 26. shēmā, varam secināt:

1. Visaugstākā peļņa tiek iegūta, ražojot ceturto un piekto produkcijas vienību.

2. Maksimālā peļņa tiek sasniegta, ja galējie ieņēmumi (MR) ir vienādi ar galējām izmaksām (MC). Galējie ieņēmumi pilnīgās konkurences apstākļos ir vienādi ar produkcijas vienības cenu. Mūsu piemērā vienas produkcijas vienības cena ir 70 lati. Tādējādi maksimālā peļņa tiek sasniegta, ražojot piekto produkcijas vienību.

3. Peļņa pieaug tik ilgi, kamēr galējie ieņēmumi (MR) ir lielāki nekā galējās izmaksas (MC).

4. Maksimālo peļņu uz produkcijas vienību parāda punkts M (25. shēma). Šo punktu sauc par *lūzuma punktu*. Šajā punktā ir maksimālā starpība starp produkcijas vienības cenu un vidējām

kopējām izmaksām (ATC). Ja cenas novirzās no punkta M pazemināšanās virzienā, tad uzņēmums cieš zaudējumus (26.shēma). Taču ražošana vēl nav jāpārtrauc, bet jāmeklē iespējas ražošanas izmaksu samazināšanai.

5. Ražošana ir jāpārtrauc, ja cena ir zemāka par vidējo mainīgo izmaksu minimumu (AVC), jo tā tad nesedz vidējās mainīgās izmaksas. Šis sakarības atspoguļo punkts M' (25.shēma), un tas tiek saukts par uzņēmuma *slēgšanas punktu*.

Minētās likumsakarības pastāv tirgū pilnīgās konkurences apstākļos. Jauktās ekonomikas apstākļos pilnīgās konkurence ir reta parādība. Pastāv pilnīgs monopols, oligopols un monopolistiskā konkurence. Šādos apstākļos cenas tirgū nenosaka vairs pieprasījums un piedāvājums, bet gan paši monopoluzņēmumi.

Cenu veidošanos tirgos, pastāvot dažādiem konkurences veidiem, apskata mikroekonomika. Šajā grāmatā apskatītās cēloņsakarības ir izejas punkts, lai varētu orientēties un saprast daudz komplicētākas ekonomiskās dzīves parādības.

IZMANTOTĀ LITERATŪRA

Bikse V. Nauda un bankas. — R.: Valsts administrācijas skola, 1994. — 72 lpp.

Bikse V., Libermanis G. Ievads tīrgus ekonomikā. — R.: LŪ, 1993. — 81 lpp.

Libermanis G. Tīrgus, cenas konkurence. — R.: Kamene, Ekonomists, 1994. — 132 lpp.

Nešpors V. Ievads mikroekonomikas teorijā. — R.: Tehniskā Universitāte, 1994. — 110 lpp.

Gregory P.R., Stuart R.S. Comparative Economic Systems: Third Edition. — Boston: Houghton Mifflin Company, 1989. — 536 p.

Samuelson P.A., Nordhaus W.D. Economics: 13th Edition. — New York: McGRAW-HILL Book Company, 1989. — 1013 p.

Stiglitz J.E. Economics of the Public Sector: Second Edition — New York: W.W. Norton & Company, 1988. — 692 p.

Макконэлл К.Р., Брю С.Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика: Пер. с англ. — Изд. 11. — М.: Республика, 1992. — Т.1. — 399 с. Т. 2. — 400 с.

Пиндайк Р., Рубинфельд Д. Микроэкономика: Пер. с англ. — М.: Экономика, Дело, 1992. — 510 с.

Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Э. Экономика: Пер. с англ.— Изд. 2. — М.: Дело, 1993. — 829 с.

Veronika Bikse
Tirgus ekonomikas pamati
I daļa
Mācību līdzeklis

Redaktore Ausma Briede
Tehniskā redaktore Skaidrite Rudziša
Iespiests IĻ "Mācību Apgāds"
Reģ. apl. Nr. 010203423
Rīgā, Kr. Valdemāra 118
Pas. Nr. 70

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0305050880

L 1.50

Kontroleksemplärs

95-3

L 635

I